

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“ƏMƏK BAZARINDA YARANAN PROBLEMLƏRİN BİZNES
MÜHİTİNƏ TƏSİRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bağirova Türanə Vasif qızı

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos.Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“___” _____ **2020-ci il**

“ƏMƏK BAZARINDA YARANAN PROBLEMLƏRİN BİZNES
MÜHİTİNƏ TƏSİRİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409-Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Qrup: 112

Magistrant:

Bağirova Türanə Vasif qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Hüseynli Aytən

Təyyar qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə

Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar

Atakişi oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Bağirova Türanə Vasif qızı and içirəm ki, “Əmək bazarında yaranan problemlərin biznes mühitinə təsiri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

ƏMƏK BAZARINDA YARANAN PROBLEMLƏRİN BİZNES MÜHİTİNƏ TƏSİRİ

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan Respublikasında mövcud sosial – iqtisadi siyasətin önəmli sektorlarından biri əmək bazarının tərəqqisi və işçi qüvvəsindən əlverişli formada istifadə olunmasıdır. Təcrübədən bəlli olur ki, infrastrukturun yenilənməsi, ofislərin açılması, rəqabət bacarığı olan məhsul istehsalının çoxalması, yəni iqtisadi islahatların reallaşdırılması ölkə daxilində biznes şəraitinin qurulmasından asılıdır. Tədqiqatın aktuallığıdır.

Tədqiqatın məqsədi: Əmək bazarında meydana gələn problemlərin biznes sahəsinə təsirinin azaldılması istiqamətində dövlətin əlverişliliyinin çoxaldılması meyllərinin, dövlət tərəfindən biznesin tərəqqisinə görə ərsəyə gətirilən şəraitin və göstərilən dəstəyin, o cümlədən aparılan iqtisadi islahatların öyrənilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, analitik metodlardan, reqresiya metodundan, ən balaca kvadratlar (LS) metodundan, Dikey Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) və Vahid kök (Unit root) testindən, habelə riyazi və ekonometrik modelləşdirmə üsullarından, E-views program analizindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin, AR DSK-nin, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, o cümlədən sahibkarlıq sektorunda qanunvericilik məlumatları və internet sahəsindəki mövzuya əsaslanan məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Biznes subyektlərinin statistik məlumatlarını əldə edilməsinin çətinliyi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Bu araşdırmada E-views 10 proqramı vasitəsilə əmək bazarının statistik dinamikası və biznes sahəsindəki təsirləri, eyni zamanda biznes şəraitinin ÜDM-də əsas payının məşğul insanların sayına təsiri ekonometrik modellə dəyərləndirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Bu araşdırmanın nəticələrinin tətbiqi, sahibkarlıq məşğuliyyətinin tərəqqisinə və onun əlverişliliyinin çoxaldılmasına, həmçinin yeni biznes subyektlərinin açılması təcrübəsində vaxtı tətbiq oluna bilər. Bu araşdırma nəticəsində ölkəmizin biznes sferasının institusional təməlini gücləndirəcəkdir.

Açar sözlər: əmək, biznes, iqtisadi

THE IMPACT OF LABOR MARKET PROBLEMS ON THE BUSINESS ENVIRONMENT

SUMMARY

The actuality of the subject: One of the important areas of the existing socio-economic policy in the Republic of Azerbaijan is the development of the labor market and the favorable use of labor. Experience shows that the relevance of research depends on the renewal of infrastructure, the opening of offices, the increase in the production of competitive products, ie the implementation of economic reforms depends on the establishment of business conditions in the country.

Purpose and tasks of the research: To study the tendency of the state to increase the favorableness of the state to reduce the impact of problems in the labor market on the business sector, the conditions created by the state for business development and support, as well as economic reforms.

Used research methods: Comparative analysis, statistical grouping, analytical methods, regression method, least squares (LS) method, Dickey Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) and Unit Unit root test, as well as mathematical and econometric modeling methods, E-view program analysis were used.

The information base of the research: The Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Labor and Social Protection of Population, as well as legislative information in the business sector and information on the Internet.

Restrictions of research: Difficulty of obtaining statistical data by business entities.

Scientific novelty and practical results of the research: In this study, the statistical dynamics of the labor market and its impact on business, as well as the impact of business conditions on the number of employed people in GDP were assessed using the E-views 10 program.

The novelty and practical results of investigation: The application of the results of this study can be used to promote entrepreneurship and increase its affordability, as well as time in the practice of opening new business entities. As a result of this research, it will strengthen the institutional foundation of the business sphere of our country.

Keywords: *labor, business, economic*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ARSYX	Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritəsi
ƏƏSMN	Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
XBİ	Xarici birbaşa investisiya
İT	İnformasiya texnologiyaları
KT	Kənd təsərrüfatı
SKMF	Sahibkarlara Kömək Milli Fondu
ÜDM	Ümum Daxil Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ƏMƏK BAZARI VƏ BİZNES MÜHİTİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1 Əmək bazarının nəzəri-konseptual əsasları.....	12
1.2 Azərbaycanda məşğulluğun tənzimlənməsində əmək bazarının formalaşmasının rolu.....	16
1.3 Biznes mühitinin iqtisadi əsasları və təsiredici amilləri.....	22
II FƏSİL. ƏMƏK BAZARINDA YARANAN PROBLEMLƏRİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	30
2.1 Əmək bazarına təsir edən amillərin təhlili.....	30
2.2 Əmək bazarında yaranan mövcud problemlər.....	37
2.3 Ölkəmizdə biznes mühitinin qiymətləndirilməsi.....	42
III FƏSİL. ƏMƏK BAZARINDA YARANAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİNİN BİZNES MÜHİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLƏSİNƏ TƏSİRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR	57
3.1 Əmək bazarında aparılan islahatlar və onların iqtisadi aspektləri.....	57
3.2 Əmək bazarında yaranan problemlərin həlli yolları	63
3.3 Daha əlverişli biznes mühitinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi əsas istiqamətləri.....	69
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	76
Cədvəllərin siyahısı	80
Şekillərin siyahısı	80
Qrafiklərin siyahısı	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə gerçəkləşdirilən tədbirlər iqtisadiyyat sahəsində əsaslı, keyfiyyət yeniliklərinə yol açmışdır. Nəticədə bu da dinamik iqtisadi tərəqqini təmin eləmişdir. AR-da mövcud sosial – iqtisadi siyasətin önəmli sektorlarından biri əmək bazarının tərəqqisi və işçi qüvvəsindən əlverişli formada istifadə olunmasıdır.

Əmək bazarını əsaslandıran göstəricilər dedikdə, məşğulluğun növləri, məşğulluq səviyyəsi, məşğul insanların fəaliyyət tipləri üzrə bölgüləri, muzdsuz və muzdla işləyənlər iqtisadi aktiv əhali, işsizlik səviyyəsi və s. diqqətdə tutulur.

Əmək bazarı–bu sxemin əsas əlamətlərindən biri sayılmaqla insanların sosial-iqtisadi yaşamında, cəmiyyətin layiq olan yaşam dərəcəsinin reallaşmasında vacib yer tutur.. O əhalidədəki bir neçə məsələləri- insanların işsiz olmasıyla bağlı problemləri məşğulluq gücünün miqrasiyasıyla bağlı məsələləri, cəmiyyətin yaşam dərəcəsi və gerçək qazanclarının dəyişimi dinamikasını açıq formada göstərir. Budur ki, bu məsələlərin çıxış üsulu dövlətin həm siyasi, həmçinin iqtisadi yaşamına birbaşa effektini əks etdirir. Burada fəaliyyət önərənlərə işə qəbul edənlər aralarındakı qarşı-qarşıya əlaqələrində əlverişli dərəcənin-təzə tarazlığın əldə olunması və müdafiə olunması sonda milli iqtisadiyyatın artan xətlə tərəqqisinə, dövlətdə daxili sabitliyin bərqərarlığına gətirib çıxarır. Odur ki, əmək yerlərinin əsas əlamətlərinin qarşı-qarşıya effektlərinin, həmçinin də bu meyarların başqa iqtisadi sxemlərə effektinin sayca dəyərləndirilməsi və bu dəyərlərin əlverişliliyinin reallaşmasına idarəçiliyin əhəmiyyətli məsələlərindən biri kimi baxılmalıdır.

Hazırda sahibkarlığın tərəqqisi ölkə daxilindəki mütəmadi olaraq davam edən sabitliyə, inkişaf və demokratikləşmə prosesinin zamanla lap da güclənməsinə öz töhfəsini verir, Azərbaycan Respublikasının xüsusi qarantına çevrilir. Düzgün yollar ilə maddi potensialını çoxaldan hər kəs üçün əngəlsiz biznes sferası yaradılır, özəl sferanın imkanları artırılır. Təcrübədən bəlli olur ki, infrastrukturun yenilənməsi, ofislərin açılması, rəqabət bacarığı olan məhsul istehsalının

çoxalması, yəni iqtisadi islahatların yürüdülməsi ölkə daxilində biznes şəraitinin qurulmasından lap çox asılıdır. “Əmək bazarında mövcud problemlərin biznes mühitinə təsiri” mövzusunun tətiqi bu baxımdan olduqca aktualdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Əmək bazarında ortaya çıxan problemlərin biznesə təsiri ilə əlaqədar problemlərin hər zaman aktuallığını əsaslandırmışdır. Əmək bazarı, işsizlik və məşğulluq problemlərinin yoluna qoyulması istənilən dövr ərzində bütün dövlətlərin qarşılaşdığı vacib məsələlərdəndir. Məşğulluq və əmək bazarlarının qarşılıqlı əlaqələri haqqında iqtisadçı alimlərin əksəriyyətinin əsərlərində məlumat qeyd edilmişdir.

Müasir zamanda məşğulluq, əmək bazarı və işsizlik problemlərin və biznes mühitinə təsiri məsələlərinin elmi, praktiki və nəzəri məsələlərin həll olunması üsullarıyla bağlı ölkəmizin tanınmış iqtisadçılarından Adilova, N.Q, Kərimov. X.A, Hüseynova L.N, ingilis dilli müəlliflərdən Bruttel O.A, Doeringer P, Piore M, Hartlapp M, Schmid G, Salais R, Storper M, Schmid G, rus dilli müəlliflərdən Андреев Б.А, Лещинская Г.А, Павленков В.А, Микульский К.В, Чепурина М.Н, türk dilli müəlliflərdən isə Akyüz Yılmaz və başqalarının müəllifliyi ilə elmi tədqiqat fəaliyyətləri aparılmışdı. Bu tədqiqatlarda lap çox əmək bazarı və məşğulluğun nəzəri – metodoloji faktları, formaları, fərqli tərəfləri və komponentləri öyrənilmişdir. Bazar iqtisadiyyatında bu sferaların əlaqəsinin ümumi şəkildə öyrənilməsi zərurətini nəzərə alaraq magistr dissertasiya işinin əsas mövzusu müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Əmək bazarında meydana gələn problemlərin biznes sahəsinə təsirinin azaldılması istiqamətində dövlətin əlverişliliyinin çoxaldılması meyllərinin, dövlət tərəfindən biznesin tərəqqisinə görə ərsəyə gətirilən şəraitin və göstərilən dəstəyin, o cümlədən aparılan iqtisadi islahatların öyrənilməsidir. Bu nöqteyi-yanaşmadan iqtisadi islahatlar biznes şəraitinin daha da optimallaşdırılmasını, təşviq siyasətinin reallaşdırılmasını və institusional islahatlarını özündə əks etdirəcəkdir. Dissertasiya işində, Ölkəmizdə əmək bazarı və biznesin tərəqqisi üçün xüsusi imkanlar müəyyən edilmiş, o

cümlədən, sahibkarlığa dövlət yardımının mühüm istiqamətləri və ölkə daxilində biznes fəaliyyətinə əngəl olan əsas səbəblər öyrənilmidir.

Müəyyən edilmiş məqsədə uyğun olaraq tədqiqatın vəzifələri şəkildə müəyyən olunmuşdur:

- Əmək bazarının nəzəri-konseptual əsaslarının tətqiqi
- Azərbaycanda məşğulluğun nizamlanmasında əmək bazarının quruluşunun rolunun araşdırılması
- Biznes mühitinin iqtisadi əsasları və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi
- Əmək bazarına təsir edən səbəblərin təhlili
- Əmək bazarında yaranmış mövcud problemlər və həlli yollarının araşdırılması
- Ölkəmizdə biznes sferasının qiymətləndirilməsi
- Əmək bazarına dair tədbirlər, çağırışlar və perspektivlərin tətqiqi
- Daha optimal biznes sferasının qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiya işinin obyektı Azərbaycan Respublikasında mövcud əmək bazarlarının fəaliyyət prosesindən ibarətdir. İşin predmenti isə əmək bazarı və biznesin bir-biriylə qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş iqtisadi məsələlərdən təşkil olunmuşdur.

Tədqiqat metodları: Müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, analitik metodlardan, reqresiyya metodundan, ən balaca kvadratlar (LS) metodundan, Dikey Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) və Vahid kök (Unit root) testindən, habelə riyazi və ekonometrik modelləşdirmə üsullarından, E-views program analizindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: AR İqtisadiyyat Nazirliyinin, AR DSK-nin, Əmək və Əhalinin SMN-nin, AR-nın Strateji Yol Xəritəsinin o cümlədən sahibkarlıq sektorunda qanunvericilik məlumatları və internet sahəsindəki mövzuya əsaslanan məlumatlar təşkil eləyir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Bizness subyektlərinin statistik məlumatlarını əldə edilməsinin çətinliyi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Bu araşdırmada E-views 10 programı vasitəsilə əmək bazarının statistik dinamikası və biznes sahəsindəki təsirləri, eyni zamanda biznes şəraitinin ÜDM-də əsas hissəsinin məşğul insanların sayına təsiri ekonometrik modellə dəyərləndirilmişdir.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat prosesində qiymətləndirmənin nəticələri bizə biznes şəraitinin ÜDM-də hissəsinin artması ölkəmizdə çalışan insanların sayının çoxalmasına təsiri ilə əlaqədar faydalı informasiya verir. Nəticələr biznes sahəsinin ÜDM-də olan mövcud payının çoxalmasının məşğul əhalinin sayına təsirinin faydalı olduğunu təsdiqləyir.

İşin nəticə və təkliflərindən ölkəmizin əmək bazarının nizama salınması, məhsuldar fəaliyyətin təmin olunması, işsizlik dərəcəsinin azalması və əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqələrinin nizama salınmasıyla əlaqəli həyata keçiriləcək tədbirlərin və yaxud proqramların reallaşdırılmasında tətbiq oluna bilər. Bu araşdırmanın nəticələrinin tətbiqi, sahibkarlıq məşğuliyyətinin tərəqqisinə və onun əlverişliliyinin çoxaldılmasına, həmçinin yeni biznes subyektlərinin açılması təcrübəsində vaxtı tətbiq oluna bilər. Bu araşdırma nəticəsində ölkəmizin biznes sferasının institusional təməlini araşdırılmışdır.

I FƏSİL. ƏMƏK BAZARI VƏ BİZNES MÜHİTİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Əmək bazarının nəzəri-konseptual əsasları

Əmək bazarı - kapital, qiymətli kağızlar, əmtəə, investisiya və digər bir sıra bazarlar kimi, bazar iqtisadiyyatının vacib amillərindən biridir. Gəlir və əmək bazarı nəzəriyyəsi, iqtisadiyyat sahəsindəki məhsulun nisbi səviyyəsi, qiymətləri ilə əlaqədar iqtisadi analiz orqanıdır. Bu makroiqtisadi faktorların qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən etməklə dövlətlər iqtisadi sabitliyə şərait yaradan siyasət yürütməyə çalışırlar.

1930-da ABŞ-da və Avropada Böyük Depressiyadan dərhal sonra gəlir və əmək bazarı nəzəriyyəsinə olan maraq tədricən artdı. İşsizlik göstəricisinin yuxarı hədlərini və iş məhsuldarlığının aşağı səviyyəsini açıqlaya bilmədiyindən, klassik iqtisadiyyat məktəbi həmin dövrün problemlərinin həlli yollarını müəyyən etmişdir (Bruttel O.A , 2016: s.178).

John Maynard Keynes, Ümumi İstehlak nəzəriyyəsi, faiz və pul nəzəriyyəsi nəşrindən gəlir və əmək bazarı nəzəriyyəsiylə əlaqədar bir sıra fikirlər irəli sürdü. Bu nəzəriyyəyə əsaslanan Keynesyalılar gəlir, çıxış və xərclər arasındakı əlaqəni qeyd etdilər. Hər hansısa dövr ərzində qənaət bundan əvvəlki səviyyələrdən yuxarı səviyyəyə yüksəldi (Bruttel O.A., 2016:s.587-596). Göstərilən təsirin gələcək tələbinin çoxalması perspektivliyi yeni tələbatın azalması ilə ekvivalentdir. Əlavə kapital formalaşması (inventar kimi investisiya) eyni qədər artırsa, məhsuldar vəsaitlər xüsusi qaydada fəaliyyət göstərəcəkdir; fəaliyyət səviyyəsində yenilik olmayacaq və iqtisadiyyat olduğu kimi qalacaq (Akyüz, Yılmaz 2017).

Nəticə etibarilə, kapital inkişaf etməsə, əməyin tələbi aşağı düşəcək və əmək haqqının azalmayacağını nəzərə alaraq, işçilərin bəzisi işsiz qalacaq və onların cari gəlirləri yox olacaq. Qazanılmış gəlirlərin tədricən azalması istehlak tələbini də azaldır, o cümlədən qənaət dərəcəsini azaldır. İstehsalçılar investisiya planlarına təsir etməzsə, balans aşağı səviyyədə qalacaq. Belə olduqda dəyişməyən qənaət

yox, məhz investisiyaların səviyyəsi olur: investisiyanın nisbətən azalması və qənaətin artması nəticəsində iqtisadiyyat tənəzzülə edir. İnvestisiya artımı və bununla yanaşı istehlak xərclərinin çoxalması iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə meylli olacaqdır.

A.Piqunun qeyd edirdi ki, əmək bazarındakı rəqabət zəifdir və bu rəqabət əməyin qiymətinin qalxmasına gətirib çıxarır. Sahibkarlara aid olan məhsulun qiymətinin çoxalmasına təkan verən yüksək ixtisaslı kadrlara maksimum əmək haqqı təqdim eləmək məqsədəmüvafiqdir, onların yüksək əmək məhsuldarlığı hesabına işçi heyətini tədricən azaltmaq olar (Pavlenkov V.A. 2017: s.178).

Zamanların hamısında əmək bazarının əlamətdar göstəricilərindən biri də bu yerlərdə fəaliyyət şərtlərinin başqa-başqa şəxslər (həm iş təqdim edənlər, həm də iş tələb edənlər yanaşmasından) üzrə yox, bazar sisteminin çoxkəmiyyətli subyektlərinin qarşı-qarşıya münasibətlərinə əsasən müəyyənləşməsi ilə əlaqədardır. Onda ifadə olunur ki, əmək alış-veriş yerlərində əmək qarşılığı stavlaları ilə bizness aləminin başqa şərtləri aralarında sərt korrelyasiya vəziyyəti yaranacaqdır. Bu qarşı-qarşıya tabeliliyi də əmək bazarının özünə xas tərəflərinə daxil edirlər. Ancaq buradan heç də bu tərz bir sonluq yaranmır ki, əmək alış-verişində məşğuliyyətçilər sayının artıq olması iş önərənlər sayının artıqlığı ilə intensiv qarşı-qarşıya münasibətləri nəzərə çarpmalıdır.

Ona başqa bazarlarla fərqləndirmədə daha artıq cəldlilik və hərəkətlilik cəlb edən kənar dəlillərdən biri də texniki inkişafdır. Belə ki, texniki inkişafın ictimai hazırlımanın əlamətlərində və şərtlərində yaratdığı dəyişimlər əmək alış-veriş yerlərində sosial stabilləşdirmə sxeminə və eləcə də buranın yaranma quruluşuna bilavasitə effekt qüvvəsinə sahibdir.

Əgər əmək alış-veriş yerləri quruluşu söylədikdə bu bazarı yaradan komponentlərin daxilini və onların toplanması qanununu anlasaq, bu quruluşu 3 blokun birgəliyi kimi qəbullanacağıq:

1. Əmək əlaqələri bloku;
2. Dövlət stabilləşdirilməsi, ehtimal olunması və idarəciliyi bloku;

3. İnsanların sosial qoruması bloku (Mikulsky K. B.,2016: s.275).

Beləliklə, çevik əmək bazarı nəzəriyyəsi, işçi ilə sahibi arasındakı əmək münasibətlərinin dəyişməsinə əhatə edən bir yanaşma meydana gətirdi, bunun reallaşdırılması əmək bazarının dinamizmini inkişaf etdirməli idi. Təqdim olunan nəzəriyyə, bir neçə baxısdan, post-sənaye cəmiyyətinin inkişaf meyllərini düzgün müəyyənəndirərək əmək bazarındakı münasibətlərin dəyişməsinə etibarlı şəkildə əks etdirə bildi.

Eyni vaxtda, əmək bazarının hazırkı vəziyyəti kontekstində, bazar risklərinin yükünü mizdlu işçilərə ötürməklə çevikliyin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına nail olunduğunu qeyd etmək olar. Məşhur fransız sosioloqları Luc Boltanski (1940-cı il təvəllüdlü) və Ev Chianello (1965-ci il təvəllüdlü) müasir əmək münasibətlərində bu tendensiya diqqət cəkiblər.

Elmi ədəbiyyatda bu strategiyalar iki nöqtədə təşkil olunur: işəgötürənə əlini boş saxlamağa şərait yaradan təzə bir fəaliyyətə qəbul siyasəti və işəgötürən, məsələn, özünü işəgötürən hesab edə bilməyəcəyi zaman yeni bir müəssisə quruluşu siyasəti. yalnız əlverişsiz halların əmək bazarına çıxmaq üçün ən az ixtisaslı şəxslərə düşdüyünü etiraf etmək, buna görə işsizlik və işsizlik etibarsızlığı əksər işçilərə təsir edir ki əvəz, ixtisas müqavilələr və ya STD, o cümlədən qeyri-sabit iş, illər sonra ən tez-tez. vəziyyət digər işçilər və əməkdaşları üçün daha asan heç bir üsulla deyil.

Təqdim olunan tendensiya, müəlliflərin fikrincə, bazar üçün bacarıqsız, çəngəl və bacarıqlı iş kimi xarakterikdir. Tədqiqatlarında segment nəzəriyyəsinə və ya əmək bazarlarının ikili(ikili) olmasına etibar edirlər.

Bu nəzəriyyənin ümumi fikri müasir əmək bazarının homojen görünməməsidir. Daimi işləyən segmentlərə bölünür. Bu nəzəriyyə müəllifləri Michael J. Piore (vəf. 1940) və Peter B. Deringer, əmək bazarına şaquli ölçüdə baxıla bilər. Sonra müəlliflər tərəfindən ilkin və təkrar əmək bazarı olaraq təyin olunan ikili izləri açıq şəkildə izləyir. Birincisi yüksək ixtisaslı və peşəkar işçilər üçün ardıcıl yuxarı maaş, minimal risklər, sabit mövqe və yaxşı karyera imkanları

üçün bazar. İkinci, əksinə, aşağı ixtisaslı işçi bazarı, onun aşağı qiyməti, yüksək, daim təkrarlanan risklər və şaquli hərəkətlilik üçün minimal perspektivlərdir.

Təqdim olunan əmək bazarının şaquli bölgüsünə əlavə olaraq, M.J. Piore və P. B. Döhringer üfüqi seqmentləşməsini sübut etdi. Beləliklə, xarici və daxili əmək bazarları var. Birincisi, işçi və işəgötürən arasındakı münasibətlər sistemi, alıcı və satıcının həyata keçirməyə çalışdığı maraqların iqtisadi paritetinin rəsmi olaraq azad prinsiplərinə əsaslanan bir sistem olaraq fəaliyyət göstərir. Üstəlik, bazar əməyin paylanmasını və əmək haqqının ölçüsünü özü müəyyənləşdirir. Daxili əmək bazarı daxili istehsal təşkilatının bir elementi olaraq, əksinə, inzibati qaydalara və qaydalara ciddi şəkildə tabedir.

Beləliklə, seqmentlər nəzəriyyəsi əmək bazarını cəmiyyətin quruluşuna təsir edən, subyektlərinin üstünlüklərini müəyyənləşdirən çoxölçülü, müntəzəm tərəqqi eləyən bir sistem olaraq təqdim etdi.

Müasir sosioloji tədqiqatlar əmək bazarındakı insanın davranışını təsvir etməklə kifayətlənmir. Potensial işçilərin hərəkətlərindəki səbəbləri, motivləri və dəyərləri təhlil etməyə, iş yeri və forma seçərkən üstünlükləri formalaşdırmağa diqqət yetirirlər.

Məsələn, əmək bazarındakı bir işçinin davranışı, peşə mənsubiyyəti və əmək haqqı səviyyəsi ilə deyil, digər insanlarla münasibətləri, nüfuzu və rəyiylə də müəyyənləşdirilə bilər. Əmək bazarı, digər sosial strukturlar kimi, sosial şəbəkələr vasitəsilə formalaşır. Bu baxımdan, aktyorun əmək bazarındakı davranışını yalnız mikroiqtisadi fərdiləşmə metodologiyasına əsaslanaraq başa düşmək olmur. "səbəb-nəticə" iqtisadi modeli. Köhnə yerdə həmkarları ilə yaxın dostluq əlaqələri qurduğu və ya işçinin əmək bazarındakı strategiyası rəsmi iqtisadi münasibətlərə deyil, əlaqələrə və tanışlara əsaslanmayacağına görə təzə bir işdən və cəlbədicə maaşdan rədd etmə ehtimalı ola bilər. sosial şəbəkələr.

Sosial şəbəkələr nəzəriyyəsində əmək bazarının xidmət göstərməsini aparıcı Amerika sosioloq Mark Granovetter təklif etmişdir. Onun yanaşmasına görə, əmək bazarı, hansısa bir iqtisadi sistem olaraq, cəmiyyətdə inteqrasiya olunur (köklüdür)

və bu səbəbdən də elm tərəfindən formalaşdırılmış idealizə edilmiş bir model şəklində qəbul edilə bilməz, çünki bu yanaşma etibarlı praktik məlumat vermir.

İqtisadi fəaliyyətə belə bir yanaşma klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyədəki uzun bir ənənəyə söykənir. Lakin bu, nəinki əmək bazarı institutlarının necə işlədiyini başa düşməməyə gətirib çıxarır, eyni vaxtda (hətta metodoloji fərdiliyin sərt çərçivələrində belə) kifayət qədər izah etmir. fərdi hərəkətlər institutlar səviyyəsində cəmləşə bilər - çünki bu cür birləşmə münasibətlər şəbəkələri vasitəsilə baş verir .

M. Granovetter, iqtisadi yanaşmanın əmək bazarındakı işçi davranışının iqtisadi olmayan motivasiyasını başa düşməyə və izah etməyə imkan verməməsinə diqqət yetirir. İnsan nəinki mümkün olan ən yüksək gəlir axtarışına istiqamətlənir. Digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə o da ünsiyyət, təsdiq, status tanıma və güc axtarır. Bu cür davranış əmək bazarında bir işçinin "fərdi meylləri" olaraq seçilə bilər (Pavlenkov V.A. 2017: s.179).

Beləliklə, yuxarıda göstərilən materialdan bəlli olur ki, əmək bazarı iqtisadiyyat kimi ənənələrə malik olmasa da, əmək sosiologiyasının öyrənilməsinin mərkəzi obyektlərindən biridir. Bu səbəbdən əmək sosiologiyası əmək bazarının nəzəri araşdırmalarının tarixi irsinə müraciət edir, iqtisadi elmin inkişafını tanıyır və qəbul eləyir. Eyni vaxtda, əmək sosiologiyasının vəzifəsi iqtisadi nəzəriyyəçilərin postulatlarının öyrənilməsi və qəbul olunmasıyla məhdudlaşmır. Onun yanaşması, sosial mühitin bir hissəsini təmsil edən, çoxölçülü bir fenomen kimi sosial motivli şəxslərin qarşılıqlı fəaliyyətinin kompleks sistemi kimi əmək bazarının öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu, onun araşdırmalarının perspektivli istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

1.2. Azərbaycanda məşğulluğun tənzimlənməsində əmək bazarının formalaşmasının rolu

İqtisadiyyatın açar anlayışı məşğulluq hesab olunur. O cümlədən, məşğulluq işləyən insanların sayı və yaxud iş saatları ilə ifadə edilə bilər. Məşğulluq –

ofisləri olan işçilərin qarşılıqlı münasibətləri və istehsal vasitələri ilə iş qüvvəsinin sintezinin tarixi xüsusiyyətlərini nəzərə çatdıran iqtisadi-sosial prosesdir. Bu anlayış, ictimai əmək bölgüsü ilə bağlıdır, ictimai-iqtisadi strukturlara daxil oluna bilər. İstənilən ölkədə iş qüvvəsinə, ofislərə və eyni vaxtda əmək məhsuldarlığına olan ehtiyac əmək prosesində istifadə olunan avadanlıq, maşın və s. istehsal vasitələrindən asılı olur. İnsanların məşğulluğunun maddi şəraitləri, onların inkişaf səviyyələri, eyni zamanda istifadəsinin iqtisadi-sosial nəticələri - bu şəraitin yenidən istehsal edildiyi ictimai- iqtisadi şəraitdən asılı olur.

Ofisdəki insanlar: məhsulların və xidmətlərin istehsal prosesində iştirak edənlərdir. İstehsalın, iş vaxtını və insan kapitalını nə qədər tələb etdiyindən asılı olaraq, müəssisələr və digər bir sıra təşkilatlar onların gəlirlərinin elementini təmin edən insanlara bunun qarşılığında pul ödəyirlər. Ölkənin aşağı məşğulluq dərəcələri tərəqqinin sarsılmasına və eyni anda uzunmüddətli depressiyaya gətirib çıxara bilər.

Məşğulluq və bunu yaradan proseslər ofislərin tutulması üzrə olan əmək və işlə bağlı olur. Ancaq məşğulluğu əmək və iş ilə eyniləşdirmək olmaz. Başqa sözlə desək, məşğulluğun ortaya çıxması prosesi şəxslərin ofislər arasında bölüşdürülməsi və onların sonuncularla sintez edilməsi prosesi ilə ekvivalent olub, iş qüvvəsinin növbəti fəaliyyəti ilə maraqlanan işçilərin fəaliyyəti ilə xüsusilə bağlıdır (Adilova, N.Q, 2014). Məşğulluq iqtisadi kateqoriya olaraq qüvvə daşıyıcılarının ofisləri arasında bölüşdürülməsi və onların istehsal vasitələri ilə sintezi üzrə obyektiv formada yaranan birgə münasibətləri özündə göstərir. Şirkət, ərazi, xalq təsərrüfatı səviyyəsində şəxsin müəyyən məşğulluq halından, bu hala son verilməsindən və müəyyən müddət ərzində bu məşğulluq halının yaradılmasının qeyri-mümkün olduğundan danışmaq olar. Bu cür məşğulluq halının yaranması üzrə münasibətlər məşğulluq iqtisadi kateqoriyasının tam mahiyyətini təşkil eləyir.

Yuxarıda söylədiyimiz şəkildə, məşğulluq işləyənlərin sayı və ya ümumi iş saatları ilə ifadə oluna bilər. Qarışıq ölçü, tam müddətdə görülən standart iş

saatlarının bölünməsindən əldə edilən iş saatlarından ibarət olur. İnsanların sayının nəzərə alınması nöqteyi-nəzərindən məşğulluq məqsədəuyğun olaraq səkkiz axına ayrılır:

1. İqtisadi fəaliyyət, kənd təsərrüfatı , mədəncilik, istehsal, xidmətlər kimi;
2. Peşə, işçilər, menecerlər, öz-bizneslərinin sahibləri olan şəxslər;
3. İnstitusional sektor (özəl, kooperativ, dövlət);
4. İşəgötürən təşkilatın ölçüsü (kiçik, orta, böyük firmalar);
5. Müvəqqəti müqavilə, vaxtında dayanıqlığa, ödəniş üsuluna, zəmanətlərə aid müddəaları ilə;
6. maaş və başqa ödənişlərin səviyyəsi;
7. yaş;
8. cinsiyyət;
9. təhsil və bununla yanaşı bacarıq səviyyəsi, üfüqi fərqləndirmə (Leşchinskaya G.A. 2013).

Həyatı boyunca hər bir şəxs işə götürülür, işini dəyişdirir (daxili və yaxud xaricində təşkilata) və karyerasını sonlandırırlar. Bir çox dövlətlərdə təqaüdcülər olurlar və sosial təminat, yaxud xüsusi fondlardan təqaüd əldə edirlər. Bu səbəbdən də, məşğulluq dinamikasından ötrü vacib olan hadisələr işəgötürmə və pensiya ilə əlaqədardır, nəticədə bu da əmək bazarının iqtisadi modellərinə işə qəbul və pensiya üçün müxtəlif rutinlər daxil edilməsini nəzərdə tutur. Çalışmayan mexanizmlər uzunmüddətli işsizlik səviyyəsi ilə məktəbdən işə və bir iş yerindən başqa birinə qeyri-müəyyən keçid əldə bilər. İşçilərin qeyri-sağlam şərait, uzun iş saatları, cinsi təcavüz və bir çox digər təhqiramiz şəraitlərlə qarşılaşmağını nəzarət altında saxlamaq da zəruridir.

Ümumi qalıqlar sabit olsa da, məşğulluqda yeniliklər görülmə bilər. Makroiqtisadi sahədə məşğulluq səviyyələri əsasən, iqtisadi fəaliyyət səviyyələrindən və vahid məhsulun məhsuldarlığının sürətindən asılıdır.

ÜDM-də sürətin azalmasına reaksiya vermək üçün institusional tənzimləmələr (müqavilələr, ümumi və kollektiv danışıqlar, qanuna uyğunluq

kimi) ciddi çıxış edir. Hansısa bir işdə məşğulluq bəzi səbəblərdən olur, misal, işəgötürən qabiliyyətli insanların sayının, peşə təhsili müddətinin, məzmununun və effektivliyin olması buna şərait yaradır. Xarici əhali üçün ofislərin açılması, ofisin əvvəlki işçilərinin dəyişikliyi, işəsalma, biznes imkanları ilə pilləkənlərin qalxılması, hərəkət olunması yaxud təzə iş mövqeyinin əlavə olunması signalıdır.

Ümumi əhalinin dinamikası məşğulluqdan ötrü geniş bir çərçivədir və demoqrafik dəyişənlər dəyişkənlikdə çox yavaş oluncayadək, məşğulluq iqtisadi şəraitə reaksiya versə də onun dinamikası üçün vəkalət olaraq istifadə olunmamalıdır. Maaş ilə əlaqəli münasibətlər ikitərəfli olur: yüksək maaş firmaların işçi qəbul etməsi üçün stimulları aşağı sala bilər, bunun əksinə, yüksək maaş işçilərə maaş müzakirələrində daha çox güc verə bilər, bununla belə onların mükafatlarını zamanla artırmağa bilər.

Məşğulluğun meydana gəlməsi özəl və dövlət bölməsində olur, ümumi iqtisadiyyatda tətbiq olunan siyasət və qaydalar hər ikisinə təsir edir. Ofislərin yaradılmasına dəstək olan siyasətçilərin özəl sahədə istehsal edilən xidmətlərdən ötrü dövlət xərclərini çoxaltması, ofislərin sayını artırmağa səbəb olur (Kərimov. X.A, 2016: s.6).

Məşğulluqda yüksək səviyyəsinin olması və daha uzun iş saatları eyni maaşla birlikdə həm də işçi üçün lap çox gəlir deməkdir. Gəlirlərin bölüşdürülməsi yoxsulluq səviyyəsinin azalmasıyla ədalətli hal alır. Mövcud iş mühiti nisbətən optimallaşır və insanların işlərini saxlamağa və daha yaxşı olacağına inam yaradır. Bu cür yanaşma insan kapitalına sərmayə qoymağa yardım edir.

Məlumdur ki, bu mühitdə maaşın çoxalması ehtimal edilir. İşçi işə qəbul edilməsi yüksək səviyyəyə çatacaq, ancaq başqa gəlir qaynağında azalma müşahidə edilərsə, qlobal istehlak yavaş bir yol ilə davam eləyə bilər. Qlobal istehlak fərqli sosial qrupların istehlak əlaqələrindən və onların gəlir payından asılı olur.

Xoşbəxtlik, ədalətli iş mühiti, sabitlik nöqteyi-nəzərindən, həmkarları, tədarükçüləri və müştəriləri ilə şəxsi münasibətlər, o cümlədən ödənişlərin və əməliyyatların əsas məzmunu ilə əlaqədardır.

Seçicilərin hökuməti təsdiq etməyə hazır olması əmək bazarından mütləq şəkildə təsirlənə bilər. Zamanla artan bir işsizlik, seçicilərə həddindən çox qəzəb və narahatlıqla dəstək olma ehtimalını aşağı salır. İşsizliyin bərpa olunması hazırkı vəziyyətin həssaslığını təmin eləyir o səbəbdən də ki, ÜDM artımı uğurla çoxalsa da insanlar iş tapmaqda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşdığından onu tanımaq istəmirlər.

Məşğulluq sahəsi davamlı olaraq böyüyür, ancaq ölkələrə görə müxtəlif tempdədir. Bu sahənin genişlənməsi çox olan yerlərdə, məhsuldarlığın azalması, ÜDM-in dinamikasını minimum səviyyədə qalması müşahidə edilmişdir. Səviyyənin artımının ən az olduğu yerlərdə məhsuldarlıq nisbətən yaxşı bir ÜDM performansına sahibdir (Pavlenkov V.A.2017: s.148).

Əksər ölkələrdə məşğulluq, qısamüddətli ÜDM-in dinamikasını davam etdirir, əsasən işləmənin zəifləməsi zamanı mütəmadi şəkildə gedən tənəzzüllərdə, məhsuldarlığın çoxalması səbəbindən uzunmüddətli tərəqqi yolu ilə ÜDM-un artması nəzərə çarpır. Başqa dövlətlərdə məşğulluq bir çox il içərisində eyni dərəcədə qalıb, ÜDM-in dinamikası məhsuldarlıqla özünü göstərir.

Bərpa ilə şirkətlər öz istehsal qabiliyyətlərini və işçilərini daha yaxşı istifadə edirlər, nəticədə ÜDM yeni əməkdaşlar və maşınlar olmadan ("işsiz bərpa") da arta bilər. Maaşın azalması, mənfəətin çoxalması və daha çox bərabər gəlir paylaşdırılması bərpa olunduqda, bu, ÜDM-in artımının imkanlılar tərəfindən alınan yüksək keyfiyyətli məhsulların alınması ilə kifayətlənməsinə yol açır.

Günümüzdə məşğulluq sahəsi genişlənir, böyümə perspektivi möhkəmləndirildikdə, əlavə iş saatları çoxalmağa başlayır, şirkətlər təcili olaraq əlavə investisiyalara və işçilərə ehtiyac duyurlar.

Fəaliyyət sahələrindəki zirvələrdə, personalın çətinliyi hiss edilə və işçi sayının artırılması normadan az ola bilər. Firmalar, işə qəbul etmə prosesində daha az seçici olurlar, bu müxtəlif kateqoriyalar üçün səmərəlidir. Gənclər, qadınlar və immiqrantlar məşğulluq imkanlarını artırırlar.

İşəgötürənlər və şirkətlərin, yeni işçi götürmələri üçün məşğulluğun növlərini, işçi, əməkdaş və idarəedici arasında olan birgə münasibətləri bilməsi zəruridir.

Ölkəmizin əmək bazarının halı və insan işçiliyi mühitindəki sistemlər global sosial-iqtisadi meyarlar səmasına daxildir. Belə ki, iqtisadi sxemin əlaməti olaraq bu bazarın faydalı işindən iqtisadiyyatın tərəqqisi birbaşa bağlıdır. Əgər bunu məsələnin 2-li aləminin bir üzü saysaq, başqa istiqamətdən əmək bazarı bu tərəqqinin dövlətdə reallaşdırılan bir çox sosial sxemlərin xüsusiyyətinə və aləminə qüvvəsini təyin edir. Bununla da əhalidə yaranan anlaşılmazlıqlar ya daha da çətinləşir, ya da zəif olur. Araşdırmalar nümayiş etdirir ki, bu hissədə əmək bazarında nəzarət edilən dəyişimlərə baza dəyişimləri kimi, başqa bazarlarda baş verən sistemlərə isə yaranma dəyişimlər kimi baxmaq vacib gəlir.

Postsovet aləminin başqa dövlətləri kimi ölkəmizin də bazar iqtisadiyyatına addım atma zamanlarında əmək mühitində özünəstabiləşdirmə və özünəsazlama sxemlərinin qurulmasında bir çox problemlər meydana gəlmişdi.

Fəaliyyətçi gücünün kortəbii köçümü, formal olmayan işçiliyin və formal olmayan əmək ödəməsinin əhatəli yayılması, bərabər vaxtda məxfi məşğuliyyətsizliyin yaranmış olması-bütün hamısı buranın əsas subyektlərinin sosial-iqtisadi aləmin elastik vəziyyətinə inteqrasiyasının özünəxas sxemləri sayılır

Bilindi ki, əmək əlaqələri sxemli iqtisadiyyatın faizlə sərt formada stabiləşdirilən seqmentlərindən biri idi. Təkcə fəaliyyətə qəbul edən rolunda ölkə iştirak edirdi. Spesifik bölmə ya ümumiyyətlə yox idi, ya da ikinci səviyyəli xüsusiyyət kəsb edirdi. Düşünülürdü ki, sistemləşdirmə qrupları istehsalın istəklərindən tabe qalaraq əmək resurslarının miqdarını və quruluşunu bərabərləşdirməyə malik idilər. Ancaq yaşam təsdiq etdi ki, bu idarəçilik sxemi işləməyin quruluşunda sərt nöqsanlara səbəb olur.

İşləməyin konsepsiyasının və siyasətinin yaradılması, bu konsepsiyanın vacibliyinin müəyyənəlməsi vaxtı dövlətin böyük tərəqqisinin regional xüsusiyyətlərini diqqətə götürmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatının qurulması işləməyin quruluşunda əsaslı dəyişikliklərin yaranmasını istəyir. Bu isə öz sırasında

əhatəli miqdarda iş mühitlərinin silinməsi və təzə iş mühitlərinin açılışı ilə diqqətə alınır. Ölkəmizin bazar əlaqələri müstəvisinə daxil edilməsi zamanında reallaşan radikal dəyişimlər vaxtı məşğuliyyət gücünün təzədən bölünməsi meydana çıxır və bu həm işə qəbul edilən işləyənlərin miqdarının, həm də işdən qovulanların miqdarının çoxalması ilə əlamətdar olunur. Bütün yönərdə-obyekt və təşkilatlarda, bölmə içərisində, bölmələrarası, dövlət sahəsində, onun regionları (iqtisadi rayonları) aralarında işçi gücünün dinamikasında görünən bu cür çoxalma insanların fəaliyyət mühitində tədbirlərin reallaşması dərəcəsini əlamətdar edir. Ölkədə bazar iqtisadiyyatının qurulması bu hazırlama şəklinə malik olan bütün zərərləri, həmçinin də məşğuliyyətsizlik kimi sərt məsələlər qurdu. Dövlətimizdə fəaliyyətin və məşğuliyyətsizliyin araşdırılması bu cür bir kifayətə çatmağa şans verir ki, bu məsələ yeni ölkəmizin ən sərt sosial məsələlərindən biridir.

Qeyd edildiyi kimi, buranın halı və dövlətdə insanların fəaliyyəti sferasında gedən sistemlər global sosial-iqtisadi məsələlərə daxil edilir. İnsanların fəaliyyətinə əsaslı effekt verən ənənəvi vacib əlamətlərdən biri əmək bacarıqlı insanların üstün artma dərəcəsidir.

1.3. Biznes mühitinin iqtisadi əsasları və təsiredici amilləri

Bazar iqtisadiyyatında səmərəli biznes mühiti kiçik və orta iş yerlərinin tərəqqisi və həmçinin xarici investisiyaların cəlb edilməsindən ötrü əsas səbəblərdən biri sayılır. Biznes mühiti ölkə daxilində yerli və xarici təşkilatların biznes ilə maraqlanması üçün qurulmuş bir mühitdir. Hamı biznes qura bilər, lakin uğurlu şəkildə bu biznesi sürdürmək üçün bəzi faktorlar əsas götürülməlidir. Misal üçün, müəssisənin maliyyə mənbəyinə ehtiyacı olur, daha sonra bazara inteqrasiyasından ötrü müvafiq bazar şərtlərini bilməli və qəbullanmalıdır, cəmiyyətə uyğunlaşması üçün vacib ictimai normaları qəbullanmalıdır və s.

Müəssisələrin hər biri biznes yaratmaq və mənfəət qazanmaq üçün biznes şəraitinin komponentlərini əsas götürməli, effektiv və əlverişli qərar verməkdən ötrü ətraf aləmlə münasibətlərini dərk etməlidir. Əks təqdirdə bir sıra problemlərlə

üzləşə bilərlər. Misal üçün müəssisə hansısa bir məhsul hasil edir və onun bazar qiyməti haqqında heç biri məlumatı olmadan onu idxal edirlər. Biznes şəraiti mürəkkəb anlayışdır. Ona təsir göstərən faktorlar vardır. Bu faktorlara qanunun aliliyi, siyasi durğunluq, hökumətə etimad, makroiqtisadi şərait və s. daxil eləmək olar. Ölkə daxilində kiçik və orta müəssisələrin tərəqqisi, iqtisadi dəyişməzliyin olması, xarici investisiyaların gətirilməsi onun şəraitindən asılıdır. Hansısa bir dövlətdə vergilər və cəriməylə yüklənmiş rüşvət vəziyyətlərinin ortaya çıxdığı bir mühit mövcuddursa, o cümlədən siyasi böhranlar və qanunvericilikdə davamlı olaraq yeniliklər olursa transmilli müəssisələr və investorlar həmin ölkəyə investisiya yatırmaz.

Xarici birbaşa investisiyaların gətirilməsi, xırda və orta iş yerlərinin tərəqqisi üçün xüsusi bir biznes şəraiti vacib amildir. Problemlə, başqa sözlə desək, yüksək xərclər istəyən, gecikmələrlə və risklər ilə özünü büruzə verən biznes sfərası iqtisadi tərəqqini yavaşladır və bununla XBI-ni kənarlaşdırır bilər.

XBI tərəqqi edən və keçid dövründəki iqtisadiyyatda xarici maliyyələşdirmənin iri mənbəyini əhatə edir. Yarış üçün xüsusi mövqelərindəki Mərkəzi və Şərqi Avropa, o cümlədən Mərkəzi Asiya dövlətləri tərəqqi yönümlü siyasətləri, investisiya və biznes mexanizmlərinin inkişaf prosesini dəstək edən qanunlarını və paraktikalarını qəbullanarsa, XBI uğrunda rəqabətə tab gətirə bilərlər.

Biznes mühitinə təsir göstərən faktorlar və ölçülər mövcuddur. Bunlar qeyd edilən anlayışın müxtəlif komponentləridir. Yəni, onlar hər zaman dinamik və dəyişkəndirlər. Qeyd eləmək önəmlidir ki, təşkilatlara təsir edən daxili və xarici olamqla iki 2 mühit vardır.

Daxili mühit şirkətə məxsus elementlərə aiddir. Daxili mühitin təhlil edilməsi firmanın strategiyasının tətbiqi üçün zəruridir. Öz strategiyasını yaradarkən daxili şəraiti nəzərə almayan müəssisələr həmin bazarda olan başqa qurumlara oxşayırlar və rəqabətqabiliyyətinə önəm verməyən müəssisələr xeyli ümumi bir strategiya ilə sonlanır. Bütün rəhbərlərin vacib vəzifəsi daxili faktorların öz işlərinə təsir gücünü

bilmək və onu zəruri yöndə dəyişdirməkdir. Bu səbəbdən də daxili mühitin bütün faktorlarını müəssisənin rəhbəri gözərdi etməməlidir.

Qeyd edilən şərtlərdən birinin dəyişimə uğraması müəssisənin işinə kəskin formada təsir edir. Biznesin xarici şəraitinə müəssisəni birləşdirən bütün imkan, onun tərəqqi prosesinə təsir edən mühit faktorları kimi təsvir etmək mümkündür.

Xarici mühit vasitəsilə yaxud birbaşa təsir göstərilir. Bu sferanın özü də mikro və makro mühitlərə ayrılır. (Salais R., Storper M. 2013),

Mikrosfera biznesə bilavasitə təsir eləyir və firmanın işinə təsir göstərən qayda-qanunları, əmək resurslarını, insanları, istehlakçı, oponentləri və s. elementləri özündə birləşdirir. Mikromühitin mühüm faktorları aşağıdakılardır:

Ehtiyat və istehlak bazarları. Ehtiyat bazarları kapital, torpaq, əmək, məlumat, infrastruktur xidmətləri bazarını təşkil eləyir, bunun ilə birlikdə istehlak bazarı istehsalat və qeyri-istehsalat təyinatı olan bazarını əhatə edir.

Şirkətlər öz rəqiblərini düzgün və vaxtında müəyyən edib dəyərləndirməlidir. Öz müştərilərinə keyfiyyəti olan və ekonom mallar məsləhət görməlidir. Bu zaman bəzi rəqibləri yox etmək mümkündür.

Tədarükçülər (Malgöndərənlər): Şirkətləri və eyni vaxtda onlara rəqib başqa firmaları fərqli xammal və məhsulla təmin eləyən tədarükçülər sayılır. Misal üçün, kompüter istehsal edən istehsalçı təchizatçıdan komputerin bütün lazımlı hissələrini əldə edəcəkdir. Onların fəaliyyətlərinə olan ehtiyaclar bazarın quruluşundan asılı olaraq dəyişiklik göstərə bilər. İqtisadi yüksəliş zamanı malgöndərənlərə ehtiyac daha da artır. Böhran zamanı və resursların az olması şəraitində isə bunun əksi baş verir.

Vasitəçilər: Firma daxilində məhsulların satışına dəstək göstərilir, istehsalçı ilə satıcı yaxud müştərilər arasında müxtəlif cür satış edənlər vasitəçilər hesab edilir. Müəssisələrin hər biri məhsulun istehsalından qabaq onun istehlakçısını yaxud müştərisini axtarır tapmalıdır. Bu məqsədlə vasitəçilər işə başlayır. Vasitəçilər bir neçə cür ola bilərlər:

- ticarət vasitəçiləri,

- nəqliyyat vasitəçiləri,
- sığorta vasitəçiləri,
- reklam firmaları üzrə vasitəçilər,
- marketing xidmətinə dair təmsilçilər. (Salais R., Storper M. 2013)

Müştərilər: Əsas komponentlərdən biri sayılır. Müasir dövrdə idarə edənləri əsasən müştərilər maraqlanır və taktikalarının əksəriyyətini müştərilər üzərindən yaradırlar.

Cəmiyyət: İctimaiyyətdə müştərilər ilə yanaşı başqa insanlar, rəqib olmayan digər bir sıra qurumlar da vardır.

Makromühit isə mikromühitdən fərqli olaraq dolayı yolla təsir göstərən böyük ictimai faktordur. Makromühitin digər adı ümumi mühitdir. Burada müəssisənin özündə olmayan qlobal faktorlar öz əksini tapır. Bu cür faktorlar şirkətlər üçün bəzi problemlər formalaşdırır bilərlər. Aşağıdakılara baxaq :

Demoqrafik mühit: Burada dövlətin vətəndaşlarının sayı, yaşı və cinsiyyəti, artma və ya azalma faizi, həmçinin işsizlik göstəricisi, təhsili və coğrafi bölgüsü ilə müəyyənləşdirilir. Qeyd edilən faktorlar şirkətin həyatında ciddi təsirlər göstərir. Məsələn, əhali çox olarsa, məhsul və xidmətə tələbat da nisbətən çox olacaqdır. Bu, biznes sahəsində müsbət təsir yaradacaqdır.

İqtisadi mühit: Biznesin olduğu iqtisadi şəraitə iqtisadi mühiti deyilir. Biznesin təşkil edilməsi, onun davamlı fəaliyyət göstərməsi və əlverişliliyi iqtisadi mühitin dəyişməsindən asılı olur. Burada bir çox makroiqtisadi amillər və xarici mikrosferası əks olunur. Bura adambaşına görə diqqətdə tutulan gəlir payı, işsizlik səviyyəsi, inflyasiya faizi, valyuta siyasəti, makroiqtisadi dəyişməzlik, xərcləmə miqdarı, bank daxilində faiz dərəcələri, milli valyuta məzənnəsi və s. aid edilir.

Hüquqi mühit: Biznes işlərinə təsir edən komponentlərdən biri də dövlətin hüquq sistemi hesab edilir. Bütün müəssisə rəhbərləri həm işlədiyi dövlətin, həmçinin də dünya ölkələrinin hüquqi əlaqələri haqqında geniş təsəvvürlü olmalıdır. Hüquqi şəraitə biznesin düzgün və adi fəaliyyətinə stimül olan qanuni nizamnamələr, məhkəmənin mövcud sistemi, rüşvətin ümumi şəraiti, mülkiyyətin

mühafizəsi, vergi və eyni zamanda da biznesin hakim istiqamətindən necə təşviq olunması və s. aiddir.

Sosial mühit: Biznesdə xüsusi rol oynayan sosial amillərin cəmi diqqətdə tutulur. Hər bir müəssisə istehsal elədiyi məhsulun hədəf kütləsini müəyyənləşdirərkən bir neçə sosial amilləri gözə almalıdır. Bu mühitə xalqın milli dəyərləri, həyat tərz, demoqrafik yeniliklər, istənilən iş sahəsində qadın rolu, mədəniyyətin sahələrə təsir potensialı, dini faktorlar və s. aiddir.

Texnoloji mühit: Demək olar ki, ən önəmli faktorlardandır. Bura elmi texniki tərəqqi, IT-nin intensiv tərəqqisi, elektron-ticarət, müasir texnologiya avadanlıqları və s. aiddir. Bu faktorları ənənəvi, müasir bir komponent olaraq dəyərləndirmək məqsədəuyğundur.

Müasir dövrdə mövcud yeniliklərdən biri də online ticarətin tərəqqisidir. E-ticarət – kompyuter şəbəkələri ilə internet üzərindən məhsulların həyata keçirilməsidir. E-ticarət şirkətlər, alıcılar və satıcılardan ötrü müasir bazar sayılır. Bu ticarət ilə satıcılar internet hesabına məhsul təkliflərini artırır, alıcılar isə onlayn şəkildə axtarış verərək mağazayalara çıxış qazanırlar.

Siyasi mühit: Biznesin imkanı hökumətin yürütdüyü daxili və xarici siyasətdən asılıdır. Bu mühit ölkənin iç və kənar siyasəti, dövlət təşkilatlarını, siyasi dəyişməzlik, ictimai qurumları və s. şəklində sektorları özündə göstərir.

Ekoloji mühit: Adından da məlumdur ki, bura xammalın və enerji sərvətləri, ətraf mühitin müdafiəsi, məhsul və qablaşdırma tullantısı mal inamı, iqlim, ekoloji hadisələrlə əlaqəli nizamnamədə yeniliklər və s. aiddir. Müasir dövrdə əksər şirkət bu şərtlərə riayət edir. Çünki şirkətlər insanlara məhsul güvəncəsi verməlidirlər.

Biznes özü iş və fəaliyyətdir. Biznes, mənfəət qazanılması və istehlakçıların tələbatının qarşılanması üçün təşəbbüskar əhali arasında olan işgüzar əlaqələrin cəmidir. Biznes fiziki şəxslər, şirkət və qurumlar tərəfindən, ayrı-ayrı növ məhsulların istehsal edilməsi və satılması, xüsusi xidmətlərin verilməsi və s. üzrə görülən işlərdir. Yəni, gəlir qazandıran hansısa bir məşğuliyyət növü, biznes adlanır. Biznes fəaliyyətiylə maraqlanan insanlara isə biznesmen adı verilir. Biznes

qazancdan ötrü önəmli olan iqtisadi fəaliyyət növüdür və işgüzarlıq mənasını verir. Demək ki, biznes yalnız iş deyil, o cümlədən insanlar arasında olan işgüzar əlaqələrdir.

Biznes, ticarət - istehsal - ticarət strukturuna müvafiq olaraq hazır əmtəənin axırncı alıcıya çatdırılmasıyla əlaqədardır. Sözsüz ki, biznes yalnız kommersiyaya deyil, eyni anda istehsala da şamil edilir.

Biznesin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. iqtisadiyyat amilləri arasındakı dəyişən fəaliyyət, biznesin müxtəlif növlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə olan ehtiyac;

2. öz maraqlarının həyata keçirilməsinə cəhd, öz marağını biznesə dair əməkdaşlarına təkid olunması;

3. əsas niyyətə müvəffəq olmaqdan ötü riskə getmək bacarığı. Xarici bilavasitə yatırımın gətirilməsi, kiçik və orta birliyin inkişaf etdirilməsi nöqtəyindən nəzərdən səmərəli biznes mühiti vacibdir.

Biznes mühiti məfhumunun konkret bir tərfi mövcud deyil. İnvestisiya və biznes sferası şirkətlərin ofis yaratması, məhsuldar formada investisiyalar yatırması və fəaliyyət sahəsinin genişlənməsinə istiqamətlənmiş imkanların və motivlərin olması kimi tərif olunur. Biznes mühiti müəyyən bir ölkədə fəaliyyəti olan xarici və yerli şirkətlərə bizneslə çalışmaq və əlverişlilik əldə etmək şansı yaradan sistem kimi nəzərə çatdırılır. Biznes mühiti, təkcə biznes sahələrinə tətbiq olunan vergi dərəcəsindən və onun şərtindən asılı deyildir.

Biznesin xarici sferası söylədikdə bunlar nəzərdə tutulur:

1. Bir-birilə asılı komponentlər: hansısa bir komponentin dəyişməsi digərlərinə təsir edir;

2. Qəlizlik: biznesin cavab göstərdiyi komponentlərin sayı;

3. Hərəkətlilik: sferanın dəyişmə çevikliyi;

4. Qeyri-müəyyənlik: informasiyaların mühit barəsində nisbi sayı, dürüstlüyünün olması.

Biznesin xarici sfera amilləri 2 cür olur:

1. biznesə birbaşa təsirinə görə,
2. dolayı təsirinə görə.

Bu, müəssisənin fəaliyyətində onların təsir gücünün nəzərə alınması prosesini rahatlaşdırır.

İqtisadi mühit. Bu mühit biznesin təşkil edilməsini, işləməsini və faydalılığını özündə göstərir. Bu, ölkə əhalisinin alıcılıq bacarığıdır ki, hazırki gəlirlərdən və dəyərlərdən, iqtisadi artım yaxud çöküşdən və s.-dən asılı olur. İqtisadi şərait makroiqtisadi amillərindən ibarətdir və eyni anda bu mühit xarici mikrosferanı özündə birləşdirir.

Dəyişən daxili makroiqtisadi göstəricilər aşağıdakılardır:

1. İnflyasiya və işsizlik
2. Kapital yatırımı və ÜMM-un hərəkəti
3. Kreditlərin sərfəliliyi
4. Vergitutmanın dərəcəsi

Ehtiyat bazarları kapital, torpaq, əmək, məlumat, infrastruktur xidmətləri bazarlarından təşkil edilmişdir. Bazarların əsas xarakteristikası tələb, təklifdir.

Bu, rəqabətin çoxalması, təzə mal və elmi- texniki inkişafın yaranması zamanının azalmasıyla əlaqədardır. Sonda əmtəələr mənəvi şəkildə köhnəlir, əmtəənin həyat dövrü zəifləyir, çeşidli məhsulların hazırlanıb istehlak üçün təqdim olunması prosesi sürətlənir.

Təbii-coğrafi mühit dedikdə, biznesin yaratdığı təbii vəziyyət və ekoloji imkan başa düşülür. Burada xammalın varlığı və əlçatan olması, iqlim şəraiti, o cümlədən, təbii sabitliyin düz olmaması kimi amillər əks olunur.

Biznesin yerləşmələri xarici sferanın bəzi amilləri ilə, nəqliyyat imkanları, əmək gücünün və s.-in olmasıyla bağlıdır. Bu amillər şirkətlərin olduğu məkana, xammalın gətirilməsindən ötrü sərf edilən məsrəflərə, əmək qüvvəsinin istifadə qaydasına və məhsulun satılmasına təsir eləyir. Bu amillərin və məsrəflərin dəyərləndirilməsi şirkəti makrosəviyyədə, başqa sözlə desək, biznesin

müvəffəqiyyətli şəkildə həyata keçiriləcəyi konkret ölkədə uğurla yerləşdirməyə şərait yaradır.

II FƏSİL. ƏMƏK BAZARINDA YARANAN PROBLEMLƏRİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Əmək bazarına təsir edən amillərin təhlili

Ölkəmizdə yürüdülmən əlverişli iqtisadi-sosial siyasət makroiqtisadi şəraitə təsir göstərməklə məşğulluğun artmasında spesifik önəm daşıyır. AR-da investisiya fəallığının artması və məşğulluğun səviyyəsinin artmasının faktorlarından biri də makroiqtisadi sabitlik hesab olunur. Məşğulluq səviyyəsinin tənzimlənməsində makroiqtisadi sabitliyin mövcudluğu əsas faktor olsa da, bir sıra İEÖ-in təcrübəsindən bəlli olur ki, bu bəs etmir. Makroiqtisadi sabitlik dövləti səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə siyasəti ilə əlaqələndirən zaman məşğulluğun səviyyəsinə xüsusislə təsir eləyə bilər, eyni anda səmərəli məşğulluq ərsəyə gətirilir.

Eyni vaxtda makroiqtisadi tarazlığın təşkil olunması, zəif inflyasiya səviyyəsi və AZN-ın sabit məzənnəsi ilə də əlaqədardır. Yüksək inflyasiya zamanı sərmayəçilər üçün risk çoxalır və növbəti illərin işlərini planlaşdırmaq bir qədər mürəkkəbləşir. Zəif inflyasiya səviyyəsi isə iqtisadiyyat sahəsinə kapital qoyuluşlarının çoxalmasına təkan verir ki, nəticədə bu da yeni ofislərin fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Günümüzdə AR-da yürüdülmən makroiqtisadi islahatlar kontekstində yüksək inflyasiya zamanı sərmayəçilərin qeyri – müəyyənlik vəziyyətində olmaları və növbəti illərin fəaliyyətlərin reallaşdırılmasında bir neçə çətinliklərlə qarşılaşmaları barəsində lap geniş informasiyalar olması zəruridir. Müasir dövrdə bəzi mövcud müşahidələr manatın ucuzlaşması ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyəti dollarla əlaqəli olan müəssisələrdə bir çox problemin olmasını sübut edir. Dövlətin özü tərəfindən manatın devalvasiyası ilə bağlı maliyyə sahəsində nizamlama prosesinin tətbiqi məşğulluğun artmasında xüsusi rola sahibkarlıq fəaliyyətinin tərəqqisinə əngəl yaradan faktorların ləğv edilməsi, sağlam rəqabətin olması üçün AR-nın gömrük orqanlarının işinin tərəqqi olunması üzrə də

tədbirlərin görülməsinə, o cümlədən, müvafiq gömrük tarif rüsumlarının tətbiq olunmasına təkrarən baxılması pis olmazdı.

Məşğulluq səviyyəsinin qalxmasına təsir eləyən amillərdən biri də qeyri – biznes sahəsinin inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulunun ixrac olunmasıyla bağlıdır. Edilən araşdırmalardan alınan nəticələrdən bəlli olur ki, AR-da aqrar sektorun mallarının istehsal olunması və emal olunması müqayisəli üstünlüyə sahibdir. Ancaq çağdaş zamanda dövlətin istehlak bazarında qiymətlərdə müşahidə edilən dəyişikliklərin daha çox yerli kənd təsərrüfatı mallarının pərakəndə satış qiymətlərində özünü göstərmişdir. Ölkənin iqtisadiyyatın tərəqqisinin yerli ərzaq məhsullarının istehsal olunması, ixrac edilməsi və istehlakçılara çatdırılması sahəsində qurulması əlverişli məşğulluğun təşkilinə xüsusi imkanlar yaradır. Vurğulamaq önəmlidir ki, bu sektorda dövlətin təşəbbüsü ilə məqsədli formada və ardıcıl tədbirlərin görülməsinə xüsusilə diqqət edilir (İsmayılov İ.E, 2015).

AR-da bank sektorunun tərəqqi etdirilməsi məşğulluq siyasətinin əlverişliliyinin təşkili və yeni ofislərin ərsəyə gətirilməsi üçün xüsusi imkanlar yarada bilər. Ölkəmizdə orta və kiçik sahibkarlığın yaranması və onun inkişafının təmin edilməsi üçün AR-da bank olmayan mikrokreditləşmə qurumları ərsəyə gətirilmişdir. Bu cür qurumlar xırda və orta sahibkarlıq fəaliyyətlərinə tərtib edilmiş biznes planlar üzrə kreditlər verilir. Biznes planlarda proyektin önəmi, onların əlverişliliyi və kreditlərin hansı müddətdə geri ödənilməsi ardıcılığı və şərtləri qeyd olunur. Belə olduqda kreditin alınmasının mühüm şərti girovun qoyulmasıdır.

O cümlədən, banklarda ərsəyə gətirilmiş Fondlar vasitəsilə də sahibkarlıq fəaliyyət sahəsinin böyüməsi və tərəqqisinin maliyyələşməsi təmin olunur.

Ölkəmizdə əlverişli məşğulluq siyasətinin yürüdülməsində, ölkə əhalisinin aztəminatlı qrupunun sosial mühafizəsinin və işsizlərin işlə təmin olunmasında ölkənin büdcə, pul – kredit siyasəti xüsusi rol olmalıdır. Son zamanlar bu proseslərin tətbiq olunması nəticəsində sahibkarlıq xidməti edən fiziki şəxsin miqdarı ciddi şəkildə çoxalmışdır.

Dövlətdə sahibkarların ümumi bölgüsünə əsasən onların 14,6 %-ni hüquqi şəxslər böyük qismini, başqa sözlə desək, 85,4 faiziniyə fiziki şəxslər əhatə edir. Fiziki şəxslərin böyük qismi ticarət, xidmət, nəqliyyat və aqrar sektorlarında fəaliyyət göstərirlər (<http://ahik.org/articles/view/bakida-industriall-qlobal-ittifaqinin-uzv-teskilatlarinin-subregional-gorusu-kecirilib>).

2009-2016- da AR-da ölkədəkilərin qida məhsullarıyla güvənilir təminatına aid Dövlət Proqramında qeyd olunduğu şəkildə ölkədəkilərin qida məhsullarına qarşı ehtiyacın xüsusiyyətli istehsal sayəsində təmin edilməsi, ərzaq məhsullarıyla özünütəminləmə dərəcəsinin çoxalmasıyla bağlı islahatlar görülür. Dövlət Proqramına əsasən, SKMF tərəfindən 2015-ci ildə KT məhsullarının istehsal olunması və emal olunması ilə əlaqədar 5352 investisiya proyektinin maliyyələşdirilməsinə 163,5 milyon AZN, aqrar sektorun mallarının emal edilməsiylə bağlı 23 investisiya proyektinin maliyyələşdirilməsinə 34,2 milyon AZN və başqa ərzaq məhsullarının istehsal edilməsiylə bağlı 46 investisiya proyektinin icra olunmasına 24,2 milyon AZN güzəştli kredit müəyyən edilmişdir. Maliyyələşdirilmiş projektlər hesabına 11253 yeni ofisin yaradılması təmin olunmuşdur (<https://www.stat.gov.az/>, 2019).

AR-da işsizliyin yavaş-yavaş azalmasına tərəqqiyönümlü istənilən dövlət proqramının birbaşa təsir mövcuddur. Son 13 ildə qəbul olunan 2004-2006 – ci illərdən ötrü AR-da yoxsulluğun olmaması və iqtisadi tərəqqi üzrə Dövlət Proqramı, AR regionlarının sosial – iqtisadi tərəqqisi (2004-2008 –ci illər) Dövlət Proqramı, AR bölgələrinin 2009-2013 – də sosial – iqtisadi tərəqqisi Dövlət Proqramı, AR-nın Məşğulluq (2007 – 2016 – cı illər) Strategiyası, 2009-2016 – cı illər ərzində AR-da yoxsulluğun yox edilməsi mütəmadi olaraq tərəqqi Dövlət Proqramı”, AR-nın Məşğulluq Strategiyasının tətbiqi üzrə 2012-2016- cı illərdən ötrü Dövlət Proqramı işsizliyin səviyyəsinin nisbətən azaldılmasında spesifik önəm daşıyır. Bölgələrin sosial iqtisadi tərəqqiyə istiqamətlənən dövlət proqramları təzə yerlərinin ərşəyə gətirilməsində xüsusi rolu vardır. 2004-cü ildən günümüzədək ölkədə 1,6 milyonadək yeni ofis fəaliyyətə başlamışdır və bu işlər davamlı olaraq

görülür.

Günümüzdə ölkəmiz dünyada iqtisadi və sosial nöqteyi-nəzərdən ən sürətlə təkmilləşən dövlətlərdən olmuşdur. 2018-ci ildən 2019-cu ilə qədər ÜDM 3,6 dəfədən çox artmışdır.

Dövlət başçımızın rəhbərliyiylə reallaşdırılan siyasət sayəsində qeyri – neft sektoru 7 % çoxalmışdır və bu yöndə işlər müvəffəqiyyətlə görülür.

Sənaye məhsulları istehsal olunması 2,8 dəfə çoxalmış 13 ildə dövlətin iqtisadiyyatına 175 milyard dollar investisiya istiqamətləndirilmişdir. Belə ki, Davos Dünya İqtisadi Forumu Azərbaycanı iqtisadi sektorda rəqabət qabiliyyətiyinə görə 35-ci yerdə olduğu göstərilməmişdir. (<https://www.stat.gov.az/>,2019)

Müasir iqtisadi mühitdə dövlətin məşğul olma siyasətinin iqtisadi, hüquqi, təşkilati əsasları 2000-ci il iyulun 2-də qəbul olunmuş Məşğulluq haqqında dövlət başçımızın 9 avqust 2001-ci il verilən sərəncamında təsdiq olunmuşdur. Qanunda qeyd edilən müddəaların icrası dövlətimizdə əmək bazarının nizama salınmasında dövlət siyasətinin faydasını və rolunu çoxaltmışdır. O cümlədən, bu Qanun məşğulluğunun təmin olunmasında, məşğulluq siyasətin vasitələrinin və eyni anda istiqamətlərinin inkişaf etməsində, institusional şəraitin ərsəyə gətirilməsində və inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynamışdır

DSK-nin informasiyalarına görə, 2019-da AR-da 9546,2 min nəfər ölkə əhalisinin əmək bacarıqlı yaşındakıların qismi 6146,4 min nəfər olmuşdur. Əmək qabiliyyətini sahib olanların 4823,5 min nəfəri yaxud 75,3 %-i iqtisadi baxımdan aktiv insanlar mərhələsidir ki, bunların 2235,8 min nəfəri (45,5%) qadın, 2354,3 min nəfəri, (49,5%) kişi olmaqla, 4712,9 min nəfəri iqtisadiyyat sahəsində məşğul olanlardır.

Özəl bölmədə fəaliyyət göstərənlər 23,4 %-dən ibarətdir. O cümlədən, AR-nın rayonlarda torpaq islahatının bitməsi, kəndlilərə torpaq sahələrinin pay olaraq verilməsi torpaq sahibləri təbəqəsinin ortaya çıxmasına imkan yaratmışdır. Qeyri-dövlət sahəsinin tərəqqisi iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin çəkisinin çoxalmasına səbəb olmuşdur. AR-da həyata keçirilən bazar əlaqələri istiqamətli tədbirlər və

iqtisadiyyatda quruluş yenilikləri sayəsində məşğul ölkə əhalisinin bütün sektorlarda payı kifayətə çoxalmışdır. Əmək bazarında edilən müşahidələr və tədqiqatdan bəlli olur ki, çağdaş dövrdə BƏT-nin metodologiyasıyla işsiz olaraq qeyd edilən, iş yaxud gəlirli məşğuliyyəti olmayan, aktiv şəkildə iş axtarışında olan və işə start verməyə hazır vətəndaşların sayı azalaraq 245,7 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu, dövlətin iqtisadi aktiv əhalisinin 6 faizini təşkil eləyir. Vurğulamaq lazımdır ki, 2001-də bu nəticə 516,3 min nəfər təşkil etməklə iqtisadi aktiv əhalinin 12,7 %-ni əhatə edirdi. İşsiz ölkə əhalisinin 147,2 min nəfərini (57,6 %) qadınlar, 97,3 min nəfərini (42,7 %) isə kişilər əhatə edir.

Cədvəl 1: İqtisadi aktiv insanların sayı

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İqtisadi aktiv insanlar Toplam, min nəfər*	4677,7	4526,4	4677,1	4857,7	4850,7	4917,3
İqtisadi aktiv insanların ümumi miqdarından məşğul olanlar, toplam min nəfər	4349,2	4575,4	4412,2	4621,4	4642,9	4675,6
İşsizlər** - toplam min nəfər	257,4	240,7	267,1	246,5	236,8	243,8
Onlardan məşğulluq xidmətində işsiz vəziyyətdə olan şəxslər cəmi, nəfər	389865	36332	39891	34205	28890	28844
Kişilər	21954	23852	24598	22184	17283	17733
Qadınlar	16955	14476	18993	13013	11107	11122
Onlardan işsizlik üçün müavinət alanlar	75	1204	945	634	1673	1556
Kişilər	61	634	622	465	1162	1012
Qadınlar	28	323	345	156	498	478

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=115> 01.04.2020

Cədvəldən məlumdur ki, AR-da işsizlərin xeyli az bir hissəsi dövlət məşğulluq xidməti mərkəzlərində rəsmi qeydiyyatdan daxil olaraq işlə təmin edilmək üçün bildiriş etmişdir. 2018-ci il 01 yanvarda yalnız 111332 nəfər iş axtaran (489000 – qadın, 63411 - kişi) işsiz vətəndaş dövlət məşğulluq şöbəsində iş növbəsində olmuşlar. Buna səbəb işçi qüvvəsi ilə işverən tərəf arasında əmək

əlaqələrinin hüquqi həddə qeydə edilməməsi hallarının olmasıdır. Bu da qeyri – formal əlaqələrə görə vətəndaşların həm indiki, həmçinin də perspektivdə sosial müdafiəsini pisləşdirir. 2018-ci ildə 28550 nəfər işsiz DMX orqanları tərəfindən işsiz statusu əldə etmişdir ki, bunların 11418 nəfəri (38,5%) qadın, 17354 nəfəri (66,5%) isə kişidir. (<https://www.stat.gov.az/>, 2019).

Cədvəl 1-in təhlilindən bəlli olur ki, ölkəmizdə işsizlərin ancaq kiçik bir hissəsi dövlət məşğulluq xidməti idarələrində rəsmi qeydiyyatdan keçərək işlə təmin edilmək üçün müraciət etmişdir. Bununla belə, 2015- ci il 01 yanvar tarixə 113247 nəfər iş axtaran (52000 – qadın, 58342 - kişi) işsiz şəxs dövlət məşğulluq sahələrində iş növbəsində durmuşlar. Onun mühüm səbəblərindən biri işçi qüvvəsi ilə işverən şəxslər arasında əmək əlaqələrinin hüquqi kontekstdə qeydə götürülməməsi vəziyyətinin mövcud olmasıdır. Bu da qeyri – rəsmi olan əlaqələrə uyğun olaraq vətəndaşların həm cari, həm də perspektivdə sosial müdafiəsini tədricən zəiflədir. 2016-cı ildə 28702 nəfər işsiz DMX orqanları tərəfindən işsiz adı almışdır və bu işsizlərin 11412 nəfəri (42,6%) qadın, 17435 nəfəri (56,9 %) isə kişidir.

Günümüzdə məşğulluq sektorunda ortaya çıxan məsələlərdən biri də əmək bazarında kənar işçi gücünün olmasıyla əlaqədardır. Miqrasiya proseslərinin artması dövlət üçün yeni olan bəzi məsələlərin aydınlığa qovuşması önə çəkmişdir. AR-nın bu sektorda dövlət marağının müdafiə edilməsini, qanunsuz əmək miqrasiyasının əngəllənməsi, bu cür miqrantın sosial mühafizəsi və onun hüququnun mühafizəsi, əmək bazarının maraqlarına müvafiq yerli kadrların yetişdirilməsini, bazarın tələblərinə müvafiq işləmək praktikasının əldə olunmasında xarici əmək miqrasiyasının potensiallarının tam istifadəsini reallaşdırmasından ötrü önəmli tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi önəmi meydana gəlmişdir. (<https://vet.edu.gov.az/az/news/1269>)

Vurğulayaq ki, rəsmi statistik informasiyalara uyğun olaraq günümüzdə dövlət iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların miqdarı çoxlsa da, dövlətin xarici ticarət hərəkətində azalma nəzərə çarpmışdır. Əlbəttə, iqtisadiyyata istiqamətlənən

investisiyaların tutumu həcmi 2018- - ci ildə 25799,7 mln. Dollar təşkil etmişdisə, 2019 – cu ildə bu göstərici 2372,6 mln.dollar çoxalaraq 28123,8 mln.dollar olmuşdur .(https://www.stats.gov.az/source/systems_nat_account/az/007_1.xls)

AR-nın xarici ticarət dövriyyəsi 2018 – ci ildə idxal 10845,8 mln.dollar, ixrac isə 33848,6 mln. Dollar təşkil etmişdisə, bu göstəricilər 2019-cu ildə uyğun olaraq 8336,2 mln. Dollar və 28765,6 mln.dollar olmuşdur. Digər ifadəylə desək, ticarət balansı 23458,3 mln. Dollardan, 21578, 8 mln. dollara qədər azalmışdır.

Dövlət iqtisadiyyatının artan bir xətlə tərəqqisini təmin etməkdən ötrü dünya bazarında öz yerini tutacaq yeni texnologiyalar ilə istehsal olunmuş rəqabət qabiliyyətli məhsulların ərşəyə gətirilməsi təşkil olunmalıdır. Əlbəttə, günümüzdə dünya bazarında öz yerini qoruyacaq olan sənaye məhsulu istehsalı mürəkkəb proses olsa da, başqa sektorlarda bu məqsədə çatmaqdan ötrü dövlətin imkanları keyfiyyət qədərdir. Bu potensiallardan istifadə olunmaqla reallaşdırılmış islahatlar sayəsində bəzi sənaye malları üzrə idxaldan asılılıq tədricən zəifləmiş, bəzi məhsullar üzrə ixrac imkanları yaranmışdır.

AR-da müasir texnoparklar, sənaye klasterləri ərşəyə gətirilir, iri sənaye obyektləri inşa olunur və bu proses zamanla intensivləşir. Metallurgiya kompleksinin inşası mütləq şəkildə qeyd olunmalıdır. Təzə ərşəyə gətirilən bu kompleks AR üçün yeni sənaye sektoru olsa da onun resurs bazası və ixrac imkanları da olur.

AR-nın iqtisadi tərəqqisini və investisiya potensialların əsaslanaraq bölgələrin qida təhlükəsizliyini reallaşdırmaqdan ötrü qeyri – neft sektorunun tərəqqisi yönündə xüsusi tədbirlər görülür. Bunların hamısı dövlət başçımızın 2016- cı il martın 16-sı verdiyi fərmanıyla təsdiq edilmiş ölkədaxili iqtisadiyyat və onun önəmli sahələri üzrə SYX-nin əsas istiqamətlərində öz təsdiqini tapmışdır.

Cədvəl 2: Mülkiyyət formalarına dair müəssisə, idarə, təşkilatlarda işləyən və fərdi qaydada iqtisadi əmək fəaliyyətiylə məşğul insanların bölgüsü (min nəfər)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Məşğul əhali-cəmi	4335,2	4389,1	4493,5	4534,7	4614,8	4665,7
Həmçinin mülkiyyət formaları üzrə dövlət	1134,9	1128,4	1169,2	1192,1	1145,3	1168,8
Qeyri – dövlət	3173,9	3245,1	3202,3	3317,3	3492,2	3484,6
Onlardan xüsusi	2189,1	2138,9	2163,1	2262,2	2279,1	2235,3
Bələdiyyə	7,1	6,8	5,3	9,1	7,2	7,1
Xarici investisiyası olan və birlikdə çalışan müəssisələr	68,5	68,1	86,9	85,1	74,5	84,2
Dinə xidmət edən şəxslər	32,4	31,2	43,2	31,7	34,6	33,6
Sərbəst məşğul əhali	876,9	845,2	902,4	889,5	1023,7	1065,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=115>. 01.04.2020

AR-da müasir dövrdə mülkiyyət formalarına dair şirkət və qurumlarda çalışan və fərdi formada iqtisadi əmək fəaliyyəti göstərən ölkə əhalisinin bölgüsü altdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur. Cədvəldən məlum olur ki, 2014- cü ildə bütün ölkədə məşğul insanların sayı 4679,3 min nəfər təşkil etmişdir. 2019- daysa məşğulluq səviyyəsi artaraq, başqa sözlə desək, 351,6 min nəfər çoxalaraq 4665,5 nəfər olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, dövlət sahəsində fəaliyyət göstərənlər 2014-lə müqayisə olunduqda 2019-cu ildə 2,8 %, qeyri – dövlət sahəsində bu 9,6 % artmışdır. Bu zaman müstəqil şəkildə məşğul olan ölkədəki insanların miqdarı isə 19 % çoxalmışdır.

2.2. Əmək bazarında yaranan mövcud problemlər

Ölkəmizdə məşğulluq problemləri kifayət qədər dərin sosial iqtisadi amillərlə əlaqədardır. Ölkə daxilində əmək vəsaitlərindən əlverişsiz şəkildə istifadə edilməsinin nəticələri, o cümlədən ölkədə iqtisadi tərəqqinin sürətləndiyi müasir dövrdə də özünün neqativ təzahürlərini biruzə verir. Respublika ərazisində

məşğulluqla əlaqəli problemləri daha çox obyektiv və subyektiv faktorlarla şərtləndirmək olar.

AR-da məşğulluq problemlərin obyektiv faktorlardan biri iqtisadi aktiv əhali məsələsidir. Ölkəmizdə iqtisadi aktiv əhalinin sayı 2019-un göstəricisinə əsasən 5 milyon 165,8 min nəfərdir. Bu vətəndaşların 4 milyon 927,3 min nəfəri məşğul əhali sayılır.

Ölkəmizdə demoqrafik şəraitin əksər dövlətlərə, həmçinin Avropa dövlətlərinə müqayisədə artıq olması və nəticədə əhali artımının sürətlənməsi və çox olması əmək bazarında resursların, həmçinin işçi ehtiyatlarının iş yerləriylə müqayisədə artıq olmasına gətirib çıxarır.

AR-da məşğulluq problemlərin subyektiv faktorlarından biri olan qanunvericiliklə əlaqədar problemlər önəmli çıxış edir. Bu qanun işsizliyə əmək bazarlarının işlərinin və inkişaf etmə prosesinin qanunauyğun nəticəsi şəklində yox, işsiz olan şəxsin özünə münasib fəaliyyət axtarmaq hüququ şəklində yanaşır. Bu bir yandan dövlətin Konstitusiyasının tələblərinə müvafiq olur və vacib amil olaraq insan amili də və hüquqlarını ərsəyə gətirir. Digər yandan isə işsizlik statusunun qazanılmasından ötrü mövcud olan mürəkkəb prosedurlar təcrübədə məmur özbaşınalığına və mənfi nəticələrin alınmasına səbəb olur. Bunun nəticəsidir ki, ölkə daxilində real işsizlik ilə rəsmi göstəricisi arasında ciddi fərqlər vardır.

AR-da məşğulluğun təmin olunmasıyla bağlı siyasətin yürüdülməsinə böyük problem yaradan başqa faktor ölkə daxilində gizli əmək bazarında yaxud formal olmayan sektorda xidmət edən işçilərin sayının maksimum olmasıdır. Sətsiz insanın formal olmayan əmək əlaqəsində olan fəaliyyətiylə məşğul olması o mənəni verir ki, bu insanlara qarşı əlaqədə əmək qanunununla icra edilmir.

DSK-nin hesabatında qeyd olunur ki, 2019-da mizd ilə çalışanların sayı 1 milyon 589,6 min, eyni zamanda iqtisadiyyatın dövlət sahəsində 874 min, qeyri-dövlət sahəsində isə 683,6 min nəfər olub. İqtisadiyyatın neft-qaz sahəsində 34 min, qeyri neft-qaz sahəsində isə 1 milyon 544,6 min nəfər fəaliyyət göstərib.

Məşğulluq xidməti idarələrində qeydə alınan işsizlərin sayı da keçən ilin həmin dövrüylə müqayisə olunduqda 18,3 min nəfər çoxalaraq 54,7 min nəfər olub. Onların 35,7 %-i qadınlardan təşkil edilmişdir (<https://az.trend.az/business/30927.html>).

Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış Tərəqqi Konsepsiyasında qeyd olunur ki, əmək və məşğulluq sektorunda ölkədaxili məlumat sistemi ərsəyə gətiriləcək, əmək bazarında ortaya çıxan vəziyyətin monitorinqi və təhlil edilməsi sistemi yaradılacaq, qeyri-rəsmi məşğulluğun əngəllənməsi üzrə xüsusi islahatlar reallaşdırılmaqdadır (http://www.president.az/files/future_az.pdf).

Gizli işsizliyin yuxarı göstəricislə məşğulluq məsələnin həlli proseduruna neqativ təsir edən faktorlardandır. Bununla belə, natamam çalışanlar özü də məhz iki qrupa bölünür:

- Açıq natamam fəaliyyət – iş günlərinin hamısından az xidmət edən və bu səbəbdən də yoxsulluq səviyyəsin keçməkdən ötrü lazımı qədər gəlir qazana bilməyənlər;

- Gizli natamam məşğulluq – bütöv bir iş günü, amma çox zəif intensivliklə çalışanlar (Ramiz Rahmanov, Asif Gasimov, Gulzar Tahirova, 2016: s.6).

Gizli işsizlik problemini aşağıdakı şəkildə canlandırmaq mümkündür:

Təkrar məşğulluq məsələləri də dövlətin iqtisadiyyatı üçün də keçərlidir. Maaşın minimum səviyyəsi əmək qabiliyyətli əksər şəxsin bir çoxu işdə fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarır. Əvəzçilik yaxud müəyyən qeyri-formal metodlardan yararlanmaqla bir neçə yerdə çalışanların sayı dövlətdə kifayət qədər çoxdur.

İş yerlərinin mövsümi olması respublika ərazisində ofislərin böyük qismi mövsümü yaxud müvəqqəti iş yerlərindən ibarətdir. Mövsümü işlərdə fəaliyyət göstərənlərin bir çoxu amma ilin müəyyən bir zamanında məşğul olur, başqa dövrlərdə isə işsiz olurlar. Belə ofislərə turizmlə maraqlanan kompleksi, bir sıra istirahət yerini, yəni il boyunca eyni gərginliklə fəaliyyət göstərməyən müəssisələr və s. aiddir. Bu cür yerlərdə fəaliyyət göstərənlərin bir çoxu mövsümün bitməsi ilə bağlı işlərini sona yetirməyə məcbur olurlar. KTLə bağlı olan xeyli işləri də mövsümü xarakterlidir.

Əmək resurslarının zonalara görə qeyri-bərabər şəkildə paylanması və psevdourbanizasiya. Respublika üzrə əmək resursları qeyri-bərabər şəkildə paylanmışdır. Əmək resurslarının mühüm qisminin Bakıda və Abşeron yarmadasında toplanması dövlətin iqtisadi tərəqqiyə mənfi təsir eləyir, o cümlədən, regionların tərəqqisinə mane olur. O cümlədən, əmək qüvvəsinin də coğrafi şəkildə bölgüsündə bərabərsizlik zamanla lap çox dərinləşir.

İşçilərin əmək hüququnun tapdalanması kimi səbəblər hüquqi-başqa sözlə desək, qanunvericiliklə əlaqədar olan amillər, dövlət müşahidəsinin effektiv olmasında, ictimai nəzarətin effektiv olmasında, qeyri – rəsmi sektorun olması, məhkəmə mexanizmlərindən əlverişsiz şəkildə istifadə, şirkətlərdə ikili mühasibatlıq və s. səbəblərdir.

İşsizlərin daha çox qadınlar və gənclərdən ibarət olması əmək bazarında nəzərə çarpan mühüm problemlərdəndir (<https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTg5MTAvMzAvNzBqcG95dmVhMV9TVFJBVEVHX1lBLnBkZiJdXQ?sha=73a80919aee9f9a5>).

Formal statistik informasiyaların təhlil edilməsi prosesində bəlli olur ki, çağdaş dövrdə AR-da əmək bazarında cins fərqlərinin səviyyəsi bəzi İEO ilə müqayisədə olduqca yüksəkdir. 2019-cu ili yekunlarına görə, AR-da işçi qüvvəsi qismində iştirakçılıq səviyyəsinə uyğun olaraq gender fərqi orta hesabla 16 %-dir. 15 yaşlı qadınların 63,6 %-i, kişilərin isə 76,6 %-i iqtisadi aktiv əhali kateqoriyasına aid edilir.

Cədvəl 3: Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyət olan qadınların iqtisadi aktivlik göstəricisi

Yaş qrupları	Əmək qabiliyyətli yaşda qadınların ümumi sayı, min nəfər	İqtisadi fəal qadınların sayı, min nəfər	Qadınların iqtisadi aktivlik göstəricisi, iqtisadi aktiv qadınların bütün qadınlarla müqayisəsi, %
15-19	323.3	45.3	15.5
20-24	406.2	252.7	59.4
25-29	462.6	348.8	76.8
30-34	463.5	335.3	77.4
35-39	356.8	278.8	79.4
40-44	331.1	278.5	91.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=115>. 01.04.2020

Cədvəldə qeyd olunan informasiyalardan bəlli olur ki, AR-da qadınların iqtisadi aktivlik səviyyəsi 16-65 yaş üzrə hesablandıqda 68.2 %, 15 yaşdan çox olan qadınlara əsasən təyin edildikdə isə 63.6 % olur. Minimum iqtisadi aktivlik səviyyəsi 15-19 yaş qrupundakı qadınlar arasında nəzərə çarpıb (15.5 %). Buna səbəb, həmin qrupa əsasən qadınların və onların orta təhsil ocağının yuxarı sinifində, orta ixtisas, peşə və ali təhsil ocaqlarının əyani şöbələrində oxumalarıyla bağlıdır. İqtisadi aktivlik səviyyəsinin maksimum olduğu yaş arası 25-55 yaş intervalıdır və bu yaş qruplarına əsasən iqtisadi aktivlik səviyyəsi 75-92 faiz aralığında olub. Yuxarı yaş sinfində (55 yaşdan yuxarı) istənilən qadının erkən pensiya hüququndan faydalanması, istirahətlə bağlı evdarlığa daha çox önəm verməsi, əmək bazarında aşağı rəqabət potensialına görə iş tapmağa son ümidlərini puç olması və iqtisadi aktiv olmayan qrupa keçid etməyə məcbur olması onların iqtisadi aktivlik səviyyəsinin ciddi formada düşməsinə səbəb olur. Cədvəldə göstərilən informasiyalardan da məlum olur ki, 56-60 yaş qrupuna dair qadınlar içində iqtisadi aktivlik əmsalı 56 % olub.

2019-cu ilin yekun cədvəlinə əsasən, respublika üzrə 5.124 mln nəfər iqtisadi aktiv əhali ilə qeydiyyat alınıb ki, bu insanlardan 46.8 %-i yaxud 2.560 min nəfəri qadınlar olub. Rəsmi informasiyaya görə, 2019-cu ilin yekunları üzrə ölkə daxilində iqtisadi aktiv əhalinin toplam sayı 5.145 milyon nəfər olub ki, ondan 47.6 %-i yaxud 2.502 milyon nəfəri qadınlardan ibarət olub.

Gənclər içərisində işsizlik səviyyəsinin çox olması çox böyük problemdir. Problemi lap da ciddi hala salan səbəblər arasında ölkə daxilində əmək qabiliyyəti olan əhali daxilində gənclərin sayının çox olmasıdır. Əsasən gənc vətənaşlar bütün ölkələrin gələcəyini təyin edir və onların başlanğıcında işsizlik kimi müvəffəqiyyətsizliyə uğraması, sonradan bu insanların yaşam tərzinə neqativ təsirlər göstərir.

Cədvəl 4: Azərbaycan Respublikasında gənc işçi qüvvəsinin məşğulluq işsizlik göstəriciləri

Yaş kateqoriyaları	Məşğul gənclərin göstəricisi (faizlə)			İşsiz gənclərin göstəricisi (faizlə)		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Cəmi	95,00	95,00	95,00	5,00	5,00	5,00
Onlardan 15 -29 yaş arası gənclər	90,10	90,40	90,60	9,90	9,60	9,40
Həmçinin:						
15- 19 yaşlılar	83,20	85,50	86,00	16,90	14,50	16,10
20-24 yaşlılar	85,60	86,10	86,20	15,20	12,10	13,60
25-29 yaşlılar	92,50	92,60	92,80	6,50	6,60	6,50
Kişilər						
Cəmi	95,00	94,80	94,70	5,00	4,20	4,30
Onlardan 15-29 yaş arası gənclər	92,70	93,40	93,40	8,30	7,21	7,70
Həmçinin:						
15-19 yaşlılar	84,50	84,50	84,80	17,50	15,50	16,20
20-24 yaşlılar	87,80	88,30	88,20	12,20	12,70	12,80
25-29 yaşlılar	97,30	99,10	97,30	4,70	4,70	4,70
Qadınlar						
Cəmi	98,20	95,20	95,10	5,81	5,80	6,10
Onlardan 15-29 yaş arası gənclər	87,30	87,50	87,80	12,70	12,50	12,20
Həmçinin:						
15- 19 yaşlılar	85,80	82,10	88,10	14,20	15,00	15,20
20-24 yaşlılar	85,20	83,40	84,20	14,60	17,60	13,80
25-29 yaşlılar	92,60	92,70	93,00	8,60	8,30	8,10

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

<https://www.stat.gov.az/source/demography/ay/>, 01.01.2020

Qeyd etdiklərimizdən başqa, ölkəmizdə gənclərin məşğulluğun təmin edilməsi prosesində bəzi fərqli problemlər də özünü göstərməkdədir. Bu məsələlərin həllindən ötrü dövlət başçımız İlham Əliyevin təərəbbüsü ilə qəbul edilən proqram tipli sənədlərdə, həmçinin GİS kontekstində bəzi ciddi işlərin görülməsi nəzərdə tutulur. Bu fəaliyyətin reallaşdırılmasını gənclərin məşğulluğunu çoxaldacaq. Bu sənədlərdə (misal üçün, 2016-2025-ci illər üzrə GİS-da) əksər işlərin görülməsi artıq planlaşdırılıb (<https://www.president.az/articles/14132>).

2.3. Ölkəmizdə biznes mühitinin qiymətləndirilməsi

AR-da biznes sahəsinin tərəqqi etdirilməsi, biznes prosesinə başlama

prosedurlarının sadələşdirilməsi, eyniz zamanda sağlam rəqabətin yaradılması, sahibkarlığa dövlət köməyinin göstərilməsi, sahibkarların məlumatlandırılması, qanun bazasının tərəqqi etdirilməsi və son 15 ildə görülən ciddi və ardıcıl tədbirlər sayəsində dövlət iqtisadiyyatı 4,1 qat və sahibkarlıq iştirakçılarının sayı 3,5 dəfə çoxalmış, özəl bölmənin payı çoxalaraq 2018-ci ildə özəl sahənin ÜDM-dəki payı 76 %-ə yaxın, məşğulluq sahəsində payı 68 % təşkil etmiş, 90 mindən çox şirkət fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Həyata keçirilən işlər sayəsində AR-da iqtisadi çoxalmanın dözümlülüyü çox artmış və dövlətin ÜDM-u 2018-ci il ilə müqayisədə 1,5 % çoxalaraq 78 657,4 mln. manat olmuşdur. Bir adama aid olan ÜDM-in tutumu isə 8235.3 manat olmuşdur. Həm 2017 ilə nisbətdə neft sahəsi 0,7 % çoxalaraq 34 235,0 mln. azn, qeyri-neft sektoru 2,7 % çoxalaraq 45 562,4 mln. azn olub. (cədvəl 5)

Cədvəl 5: İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft sektorunda ÜDM istehsal olunması (mln. manatla)

İllər	2014	2015	2016	2017	2018*
ÜDM_Toplam	58.125,1	53.451,0	60.392,2	70.402,8	79.683,3
neft-qaz sahəsi	21.534,5	15.426,3	19.482,5	25.182,5	33. 204,2
qeyri-neft sahəsi	33.283,7	34.273,6	35.892,4	40.521,1	46 665,4
məhsul və idxala xalis vergilər	4.523,2	4.719,0	4.831,5	5.115,4	6.337,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/az/007_1.xls, 30.12.2019

Formal hesab edilən istənilən informasiyaya əsasən, 2018-ci ildə AR-da iqtisadiyyatın və sosial sektorların tərəqqisinə 17427.3 mln. azn investisiya yatırılmışdır. Əsas kapitalla yatırılan investisiyaların 78.6 %-i daxili investisiyalar, 21.2%-ni də xarici investisiyalardan ibarətdir. 2019-cu ildə kapitalla yatırılan toplam investisiyaların 11376.2 mln. manatı qeyri-neft sektorunun, 5857.8 mln. manatı da neft bölməsinin tərəqqisi prosesində istifadə olunmuşdur.

AR-da iqtisadi sabitliyin əsas təzahürlərindən biri də bura səfər edən turistlərin sayıdır. Bizim dövlətə marağı olan turistlərin sayı hər il artır. DSK-inin informasiyasına əsasən, 2018-də turistlərin məskunlaşdırılması və ictimai iaşə

sahəsində meydana gələn əlavə dəyər əvvəlki ilə nisbətə 6,7 % çoxalaraq 1681.6 mln. manat olmuşdur. DSX-nin informasiyasına münasib şəkildə, 2018-ci ildə ölkəmizə dünyanın 187 dövlətindən 2 mln 850 min nəfər turist səfər edib və orta hesabla 2 mlrd. dollar pul sərf edib. Turizm imkanlarının çoxaldılması üçün görülən ciddi və məqsədli islahatlar öz xeyrini göstərir.

Keçən il 176 ölkəylə ticarət münasibətləri yaradılmış və xarici ticarət nümayəndələrinin sayı 26.234 olmuşdur, bu isə 2018-ci ilə nisbətə 167 % artım deməkdir. Bunlardan 7483-si hüquqi, 16.642-iyə fiziki şəxslər hesab edilir. 2018-ci il ilə müqayisədə bu rəqəm keçən il hüquqi şəxslərdən ötrü 133 % və fiziki şəxslər üçün 187 % çoxalmışdır.

Cədvəldən də məlumdur ki, AR DSK-nin verdiyi informasiyalara münasib şəkildə, 2018-ci ilə nisbətə, 2019-cu ilin xarici ticarət dövriyyəsi 36 % çoxalaraq 31,535 mlrd. dollar olub. Yekunda isə, xarici ticarət dövriyyəsinin 7,885 mlrd. dollar miqdarında müsbət ticarət saldosu meydana gəlmişdir və əvvəlki ilə nisbətə 58 % artıqdır. (cədvəl 2)

Cədvəl 6: Ölkəmizdə xarici ticarət dövriyyəsi

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	Xarici ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	Saldo
2012	34.671,8	9.543,8	22.817,0	14.344,2
2013	35.798,8	11.623,4	23.777,5	13.453,8
2014	32.125,4	9.276,6	22.737,5	12.531,8
2015	22.854,7	9.325,8	13.638,2	3.623,5
2016	22.835,6	8.578,2	15.366,5	4.857,6
2017	23.485,5	8.673,1	12.722,5	5.138,5
2018	28.311,4	12.576,5	18.358,3	7.883,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

https://www.stat.gov.az/source/myxs/foreign_trade_indices/f001-az.xls, 30.12.2019

Yaşıl dəhliz buraxılış sistemi tətbiq olunduqdan dərhal sonra ixrac və idxal əməliyyatlarında nəql edilən yüklərin miqdarında artım olmuşdur. 2018-ci ildən ötrü 1 fevral-15 apreldə qeyri-neft sektoruna dair nəql olunan yüklərin miqdarı ixracda 58 min və idxalda 166 min ton olmuşdusa, indiki ilin uyğun bir dövründə bu göstərici ixracda 140 min və idxalda 216 min ton olub

AR-nın sahibkarlıq sahəsinin tərəqqi göstəricilərinin dinamikası mütəmadi olaraq yeridilən iqtisadi islahatların müsbət nəticələrinin sübutudur. Təşkil olunan davamlı tədbirlər hesabına dövlət iqtisadiyyatı və onun əsası olan sahibkarlığın tərəqqisi sektorunda nəzərə çarpan müsbət meyllər özünü biruzə verməkdə davam edir (Məmmədov S.2014).

Müasir qaydalara əsasən, güzəştli kreditlərdən daha əlverişli formada istifadə edilməsindən ötrü SİF-nun kreditinin illik faiz dərəcəsi 7 %-dən 4 %-ədək aşağı salınıb. O cümlədən, müasir qaydalara görə, orta həcmli kreditlərin ən yüksək həddi 1 milyon manatadək qalxıb. Sahibkarlara güzəştli kreditin təklif edilməsi, daha çox özəl bölmənin maliyyə vəsaitləriylə təmin edilməsi istiqamətində vacib mexanizmlərdəndir. Günümüzədək investisiya proyektlərinin ümumi dəyəri təxminən 5.1 milyard AZN təşkil edən 36 minədək sahibkarlara 2,3 mlrd AZN güzəştli kredit təqdim olunub. Bu kreditlərdən faydalanaraq investisiya proyektlərinin reallaşdırılması sonunda təxminən 156 min yeni ofislərin fəaliyyət göstərməsi imkanı da qurulub.

Bu lahiyələrin reallaşdırılması sonunda isə 7800-dən artıq təzə ofislərin fəaliyyət göstərməsinin mümkün olacağı planlaşdırılır. Müasir qaydalarla sahibkarlıq subyektlərinə kredit qurumları sayəsində 6,4 milyon AZN güzəştli kredit təqdim edilmişdir.

İqtisadiyyat Nazirliyinin rəhbərliyində xidmət edən SİF-nun vəsaitləri ilə 2018-ci ildə proyektlərin ümumi dəyəri 626.7 mln. AZN olan 988 sahibkara geri ödənilən vəsaitlər ilə 159.3 mln. AZN, həmçinin 892 kiçik həcmli proyektə 21.5 mln. AZN güzəştli kredit təqdim edilmişdir. Bu kreditlər ilə 8845 yeni ofisin fəaliyyət göstərməsi şəraiti verilmişdir. Güzəştli kreditlərin 69.3%-i aqrar sahənin, 28.7 %-i fərqli sənaye mallarının istehsal olunması və emal prosesinin tərəqqisinə sərf edilmişdir. Bu kreditlərin 65.4 %-i ölkənin regionlarının, 34.6 %-i paytaxt Bakı şəhərlərinə aid olur (<https://www.economy.gov.az/article/esas-iqtisadi-gostericiler-2018/29109>).

Çağdaş zamanda sahibkarlığın tərəqqisi əsas diqqət mərkəzindədir. AR-da

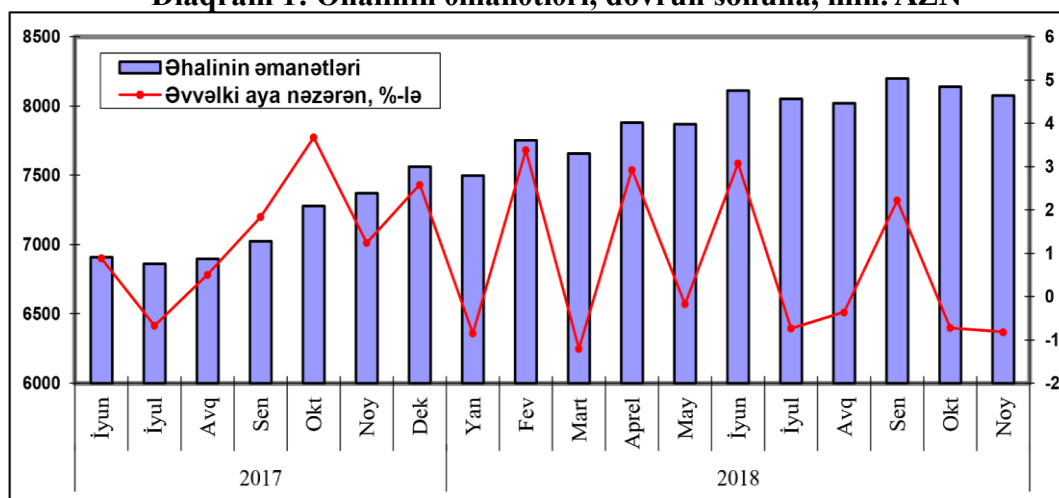
firmaların ərsəyə gətirilməsi və təkmilləşdirilməsi bazar iqtisadiyyatının əsas şərti hesab olunur. Əsasən də iqtisadi azadlıq yolunda müvəffəqiyyətlə inkişaf edən AR-da təsərrüfatın istənilən sektorunu tərəqqi etdirmək üçün reallaşdıran nailiyyətli iqtisadi tədbirlər firmaların meydana gəlməsi işlərini kifayət qədər sürətləndirir. Xırda şirkətlər istehsal olunan malların miqdarının az olması və az miqdarda işçi gücünə uyğun olaraq və təsərrüfat mühitinin dəyişməsinə xidmət göstərən təsərrüfat vahidləri hesab edilir.

2025-ə qədər olan zamanda ölkəmizdə onun ÜDM-də hissəsinin 43 %-ə, məşğulluqda payının 35 %-ə, ölkənin qeyri-neft ixrac olunmasında hissəsinin isə 36 %-ə çatdırılması planlaşdırılır. Burda məqsəd AR-da ÜDM- in ən az 55 %-inin KOS-ların yardımıyla təşkil olunmasına və global dəyərlə daxil olan yerli KOS un meydana gəlməsinə nail olmaqdır. Ölkə daxilində KOS-ların sayının artırılması və dayanıqlılığının güclənməsi üçün onların tərəqqi prosesinin sürətlənməsinə və lap çox gəlir qazanmalarına səbəb olacaqdır.

Müasir dövrdə sahibkarlıq iştirakçılarının bölgüsü çalışanların orta siyahı miqdarı və illik gəlir rəqəmlərinə müvafiq şəkildə təyin edilib. İşçilərin orta siyahı sayı 31 nəfərədək, illik gəliri isə 200 min AZN-a kimi olan sahibkarlar xırda sahibkarlar, işçilərin orta siyahı sayı 31 nəfərdən 131 nəfərədək, illik gəliri isə 200 min AZN-dan 1.260 min AZN-a qədər ki sahibkar orta sahibkar, işçilərin orta siyahı sayı 131 nəfər və ondan çox, illik gəliri isə 1.260 min AZN-dan çox olan sahibkarsa böyük sahibkar kimi nəzərdə tutulub. O cümlədən, bu sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkəmizin rayonları üzrə təyin edilməsi faydalı prosesdir. Bu prosesin intensivləşməsi sayəsində dövlət öz iqtisadi tələbatını qarşılamaqla yanaşı, ixrac yönümlü malların istehsalına da stimül verəcək.

Məlumdur ki, AR-da xırda sahibkarlıqla məşğul olanlar lazımı qədər çoxdur. Ölkəmizdə KOS-ların tərəqqisindən ötrü yenilik infrastrukturu çoxlu inkişaf etdirəcək, bu sahədə xüsusi proqramlar tərtib olunacaqdır.

Diagram 1: Əhalinin əmanətləri, dövrün sonuna, mln. AZN

Mənbə : Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi

<https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2018%20sosial-iqtisadi.pdf>

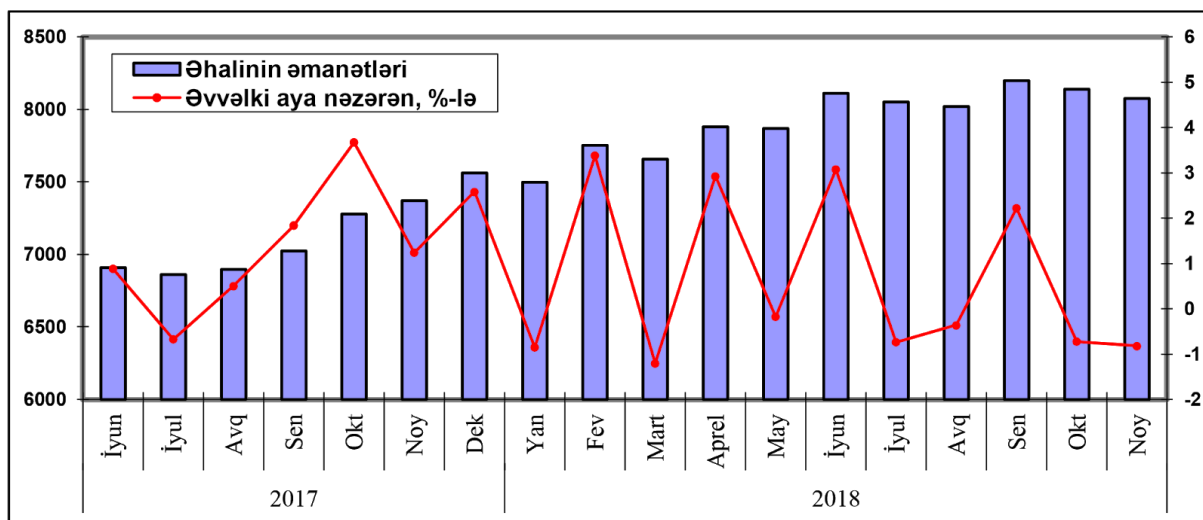
2018-də dövlət iqtisadiyyatının sektorunda 45582.4 mln aznlik əlavə dəyər ərsəyə gəlmişdir və bu dəyərin 54.8 %-i sosial və başqa xidmətlər, nəqliyyat vasitəsinin təmir edilməsi, ticarət və inşaat sektorlarının payına düşmüşdür. DSK-nin verdiyi informasiyalara görə, AR-da iqtisadi aktivlik səviyyəsinin yüksəldilməsi, investisiyaların gətirilməsinin həvəsləndirilməsi və ixrac yönümlü malların istehsalının dəstəklənməsi üçün 2017-2019-cu illərdə 283 sahibkarlıq subyektlərinə 324 investisiya təşviqi sənədləri təqdim olunmuşdur. Bu sənədi təqdim olunmuş projেকtlərin həyata keçirilməsi nəticəsində yerli istehsalda 2,7 mlrd AZN yatırılacağı, 22781 yeni ofisin fəaliyyət göstərəcəyi də planlaşdırılmışdır.

2019-cu ilin dekabr ayının 1-də ölkə əhalisinin banklardakı əmanətləri 2018-ci il dekabr ayının 1-i ilə müqayisədə 8,6 % çoxalaraq 8084.4 mln. AZN olmuşdur. 2018-ci il dekabr ayının 1-də ümumi depozitlər illik müqayisədə 13 % çoxalmışdır. Ölkədaxili valyutadakı depozitlər də illik müqayisədə 35.8 % çoxalmışdır.

2018-ci il dekabr ayının 1-də iqtisadiyyat sahəsinə maliyyə-kredit qurumlarının verdikləri kreditlərin toplam həcmi 2017-ci ilin dekabr ayının 1-i ilə müqayisədə 3.1 % çoxalaraq 12675.3 milyon AZN təşkil etmişdir. 2018-ci ilin dekabr ayının 1-ə ölkədaxili valyutada verilən kreditlərin toplam həcmi 2017-ci

ilin 1 dekabr tarixi ilə müqayisədə 8.6 % çoxalmış və xarici valyutada verilən kreditlərin tutumu isə 6,8 % aşağı düşmüşdür.

Diaqram 2: İqtisadiyyata kredit qoyuluşları, dövrün sonuna mln. AZN

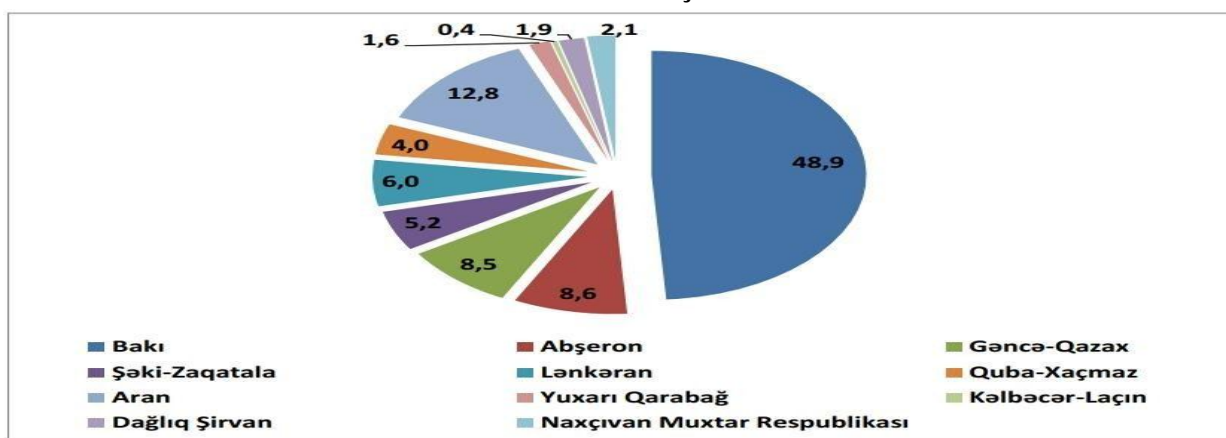

Mənbə : Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi

<https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2018%20sosial-iqtisadi.pdf>

2018-ci il boyunca dövlətdə yaradılan 13401 yeni şirkət və qurumların 72,3 %-i Bakı ərazisində fəaliyyətə başlayıb.

Diaqram 3: 2019-cü ildə yeni açılan daimi iş yerlərinin iqtisadi rayonlar üzrə olan xüsusi çəkisi

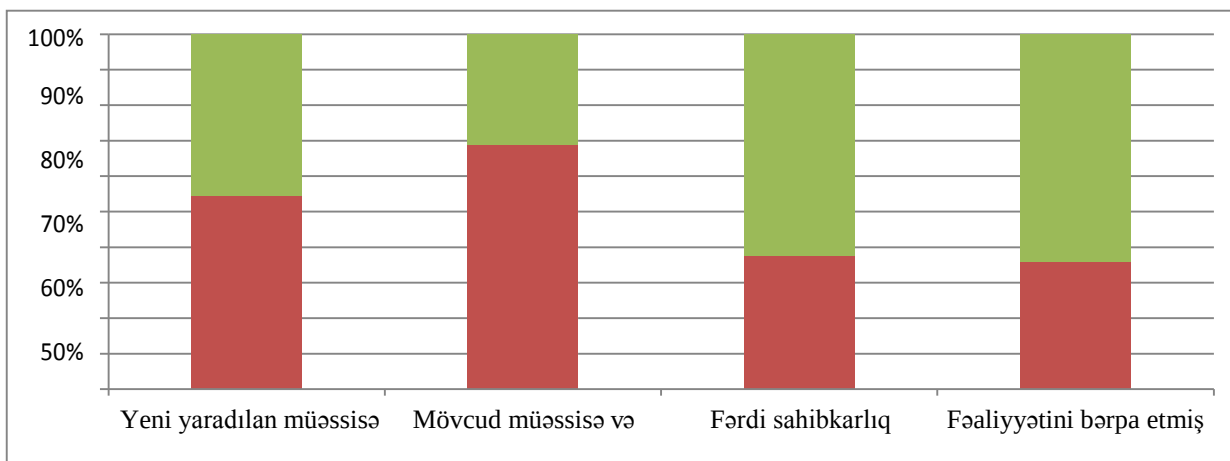
Mənbə : Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi

<https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2019%20sosial-iqtisadi.pdf>

2019-cu ildə AR-da ərsəyə gətirillən 9345 təzə şirkət və qurumların 57,8 %-i Bakıda, 7,5% %-i Abşeron rayonunda, 5,0 %-i Lənkəran rayonunda, 23,7 %-i Aran rayonunda, 3,0 %-i Xaçmaz- Quba rayonunda, 7,4 %-i Qazax- Gəncə rayonunda,

4,3 %-i Zaqatala- Şəki rayonunda, 2,5 %-i Yuxarı-Qarabağ rayonunda, 2,8 %-i Dağlıq-Şirvan rayonunda, 3,2 %-i NMR-da, 0,5 %-i isə Laçın- Kəlbəcər rayonunda fəaliyyətə başlamışdır. (diaqram 4)

Diaqram 4: 2019-cu il ərzində yeni açılmış iş yerlərinin bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

<https://www.stat.gov.az/source>, 01.01.2020

2019-cu ildə AR-da toplam 247 857 yeni, o cümlədən, 138 517 daimi ofisləri fəaliyyətə başlamışdır. Bu daimi ofislərin 7,2 %-i yeni ərsəyə gətirilən şirkət və qurumlarda, 43,3 %-i fəaliyyət göstərən şirkət və qurumlarda, 0,5 %-i fəaliyyətini təmin etmiş olan şirkət və qurumlarda, 68,4 %-i isə fərdi sahibkarlıq subyektləri tərəfindən ərsəyə gətirilmişdir. (Qrafik 3)

Hüquqi şəxslər tərəfindən ərsəyə gətirilən daimi ofislərin 17,5 %-i ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmir edilməsi, 17,4 %-i inşaat, 14,8 %-i emal sənayesi, 7,8 %-i su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emal olunması, 4,5 %-i peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 8,5%-i dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat, 4,3 %-i KT, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı, 4 %-i təhsil, 3,8 %-i başqa sektorlarda xidmətlərin təqdim edilməsi, 3,7 %-i inzibati və köməkçi xidmətlərin təqdim edilməsi, 3,8 %-i mülklə bağlı olan əməliyyatlar, 22,3 %-i isə başqa iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə fəaliyyət göstərir. (<https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2019%20sosial-iqtisadi.pdf>)

2019-cu il ərzində Mingəçevir Sənaye Parkında Mingəçevir Tekstil MMC-

nin iplik istehsal edən pambıq-poliester və Open End metodu ilə iplik istehsalı mərkəzləri istifadə olunub, 740 ofis fəaliyyət göstərmişdir. İnvestisiya dəyəri 145 mln AZN olan fabriklərin meydana gəlməsinə 10 mln AZN güzəştli kredit təqdim edilmişdir.

2019-cu il ərzində ölkə əhalisinə istehlak bazarında satılmış əmtəə və təqdim edilmiş xidmətlərin toplam həcmi ötən ilin hər hansı uyğun dövrü ilə müqayisə edilərsə 4.2% çoxalaraq 48866.2 mln. AZN təşkil etmişdir. 2017-ci il ilə müqayisə edildikdə isə pərakəndə ticarət dövriyyəsi, o cümlədən ölkə əhalisinə təqdim edilən pullu xidmətlərin tutumu 3,6 % çoxalmışdır. 2018-ci ildə ölkə əhalisi pərakəndə ticarət şəbəkəsindən ümumilikdə 17.5 mlrd. AZN dəyərində içki və tütün məmulatları, qida məhsulları və 17.6 mlrd. AZN dəyərində qeyri-ərzaq məhsulları satın almış və bu göstəricilərin miqdarı isə keçən ilin eyni dövrünə görə 3,6 % və 4,5 % çoxalmışdır.

2016-cu ildə ölkə əhalisinin nominal gəlirləri 8.3% çoxalaraq 52.8 mlrd. manat olmuşdur. Bu ilin noyabr- yanvar aylarında isə dövlətin iqtisadiyyat sahəsində muzzla işləyən işçilərin toplam orta aylıq maaşları 2017-ci ilə nisbətə 3,8 % çoxalaraq 531.2 manat olmuşdur.

2019-cu il boyunca ölkəmiz dünyanın sürətlə inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmişdir. Nəticədə Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2018-2019 Qlobal Rəqabətlik Hesabatında AR-nın iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətliliyinə əsasən 2017-ci ildə 2 pillə önə gedərək, 142 ölkə içərisində 41-ci yeri tutmuşdur. Reytingə görə İEOÖ arasında Litva I, Macarıstan II, ölkəmiz isə 4,78 balla III yeri qazanıb.

Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunda irəli sürülən fikirlərdən məlum olur ki, günümüzdə ölkəmiz sürətlə təkmilləşir. O cümlədən, iqtisadi və siyasi islahatların həyata keçirilməsi bütün sektorlarda vacib uğurların qazanılmasını təmin edir.

Yeni ofislərin ərsəyə gətirilməsində vacib rol oynayan iqtisadi fəaliyyətin göstərilməsinə xüsusi imkan yaradacaq əlverişli biznes şəraiti yaratmaq dövlətin məqsədidir.

Ekonometrik model və verilənlər:

Bu araşdırmada əmək bazarının ümumi xüsusiyyətləri və biznes sahəsindəki problemlər tədqiq edilmişdir. Bu fəsilə biznes şəraitinin ÜDM-də əsas payının məşğul insanların sayına təsiri ekonometrik modellə dəyərləndirilmişdir. Qiymətləndirmə bazası kimi 2001-2019-cu illəri arasında illik statistik informasiyalardan istifadə edilərək ekonometrik model yaradılmış və nəticələri analiz edilmişdir.

Ekonometrik modellərin tətbiq edilməsi ilə qiymətləndirmə həyata keçirildikdə əsas şərtlərdən biri də alınan nəticələrin etibarlı olub-olmamasıdır. Bunun üçün müasir dövrdə fərqli metodologiyalar tətbiq edilir, nəticələrin etibarlı olub-olmamasını müəyyən etmək üçün müxtəlif cür yanaşmalar təqdim olunmuşdur. Dissertasiya işində qiymətləndirmələrin hamısı Eviews 8 proqramı üzərindən həyata keçirilmişdir.

Statistik informasiyalar AR DSK-nin və World Bankın Statistik İnformasiya Bazasından əldə edilmişdir. Bu araşdırmada nəticələrin etibarlı olub-olmamasını müəyyən etmək üçün yaxud tədqiqat obyektini olan asılılıqların dəyərləndirilməsi üçün ən kiçik kvadratlar (LS) metodundan istifadə olunmuşdur.

Ən kiçik kvadratlar etodu reqressiya analizinin vacib metodlarından biri hesab edilir və təsadüfi xətalara olan dəyişənlərin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilir. Ən kiçik kvadratlar metodunun mahiyyəti onun adından məlumdur ki, ölçmə nəticəsində alınan qiymətlər və əvvəlcədən düşünülməmiş qiymətlər arasındakı fərqi (yəni xətanın) kvadratının ən az olmasına əsaslanır.

Qiymətləndirmələrdə kointeqrasiya əlaqəsinin yaxud dəyişənlərin uzunmüddətli dövr əlaqəsinin mövcudluğu üçün bəzi üsullarda dəyişənlərin I (1) olması könüllüdür. I (0) və I (1) dedikdə, dəyişənlərin səviyyədə yaxud I tərtib fərqi stasionar və ya qeyri-stasionar olması nəzərdə tutulur. Əgər dəyişən səviyyədə stasionardırsa, I (0) sayılır. Bunun əksi baş verdikdə isə I dərəcədə fərqlər müəyyən edilir və stasionar olub-olmadığı nəzərdən keçirilir. Belə olduqda stasionar olan dəyişənlər I (1) sayılır.

Zaman əsaslı dəyişənin bütün aralıqları üçün ehtimal paylanması ekvivalent olursa, dəyişən stasionar hesab olunur. Dəyişənlərin stasionar olub-olmadığını müəyyən etmək üçün Phillips-Perron (PP), Gücləndirilmiş Dikey Fuller (ADF), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) Vahid kök (Unit root) testləri tətbiq edilməlidir. ADF və PP testlərində H_0 hipotezi kimi dəyişən qeyri-stasionardır yaxud vahid kök problemi var qəbul olunur.

Ekonometrik təhlilin başqa mühüm şərtlərindən biri hesab edilən qalıqların normal paylanması nəzərdən keçirilməsi prosesi isə Jarque-Bera Histogram Normality Test vasitəsilə baş tutur. Bu testdə H_0 hipotezi ağ küy xətası normal paylanmaya sahibdir olaraq qəbul edilir. Əgər probability göstəricisi 5%-dən çox olarsa, bu H_0 hipotezinin qəbul edilməsi və qalıqlarda normal paylanmanın olduğunu ifadə edir.

Qiymətləndirmənin nəticələri:

Bu bölümdə ölkəmizdə məşğul insanların sayı və biznes sahəsi arasındakı əlaqə qeyd etdiyimiz ekonometrik metodologiya ilə dəyərləndirilib və təhlil olunmuşdur. Qısacası biznes sahəsinin ÜDM-də payının çoxalmasının məşğul insanların sayı üzərində təsiri dəyərləndirilmişdir.

Ekonometrik təhlil prosesində əvvəlcə modellərin dəyərləndirilməsində I mərhələ istifadə olunacaq dəyişənlərin trend analizini həyata keçirmək spesifikasiyada xətlərin minimuma endirilməsi baxımından məqsədmüvafiqdir. Burada modelin dəyişənləri natural loqarifmik halda istifadə ediləcək. Başqa sözlə desək, modellərdə elastik əlaqə tədqiq ediləcəkdir.

Qiymətləndirməsi həyata keçirilən ekonometrik modelin başlanğıc statik ifadəsi aşağıdakı kimidir:

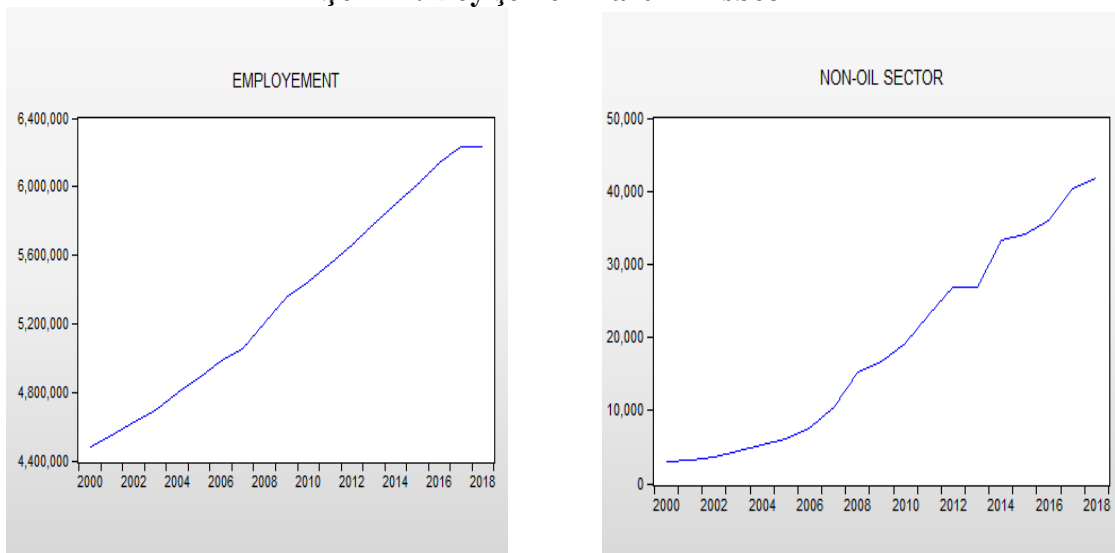
$$\log (employment) = \beta_0 + \beta_1 * \log (Non\ oil\ sector)_t + u_t$$

Burada β_0 və β_1 əmsalları regressiya əmsallarıdır, t zamanı ifadə edir, u_t isə modelin ağ küy xətasıdır. Biznes sahəsinin ÜDM-də payı əsas dəyişəndir. Məşğul

insanların sayı asılı dəyişəndir. Qiymətləndirmədə böyük əhəmiyyət daşıyann əmsal β_1 əmsaludur.

Şəkil 1-də asılılıqların ekonometrik şəkildə qiymətləndirilməsi modellərində istifadə edilmiş dəyişənlərin loqarifmik profilləri tədqim olunur.

Şəkil 1: Dəyişənlərin artım nisbəti

Mənbə: E-views 10 programı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Şəkil 1-dən də məlumdur ki, 2000-ci illərin başlanğıcında biznes sahəsinin ÜDM-də payı çox aşağı olmuşdur. İllər keçdikcə biznes sahəsində artım nəzərə çarpır. 2015-ci il boyunca mütəmadi olaraq artımda sınıma nəzərə çarpır. Respublika ərazisində gedən iqtisadi proseslər və iqtisadi prosesin əsas tərkib hissəsi hesab edilən devalvasiya biznes sahəsindən də yan keçməmişdir.

Şəkil 2-də dəyişənlərin stasionarlıq analizi göstərilmişdir.

Şəkil 2: Vahid kök testi

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.175988	0.0409
Test critical values:		
1% level	-3.920350	
5% level	-3.065585	
10% level	-2.673459	

Mənbə: E-views 10 programı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Burada H_0 hipotezi aslı dəyişən olan məşğulluğun vahid kökünün olduğunu ifadə edir. III tərtib fərqdən p qiyməti 5 %-dən kiçik olduğundan ($p=0.04<0.005$) dəyişən vahid kökə malik deyil, başqa sözlə desək o stasionardır.

Şəkil 3: Vahid kök testi analiz

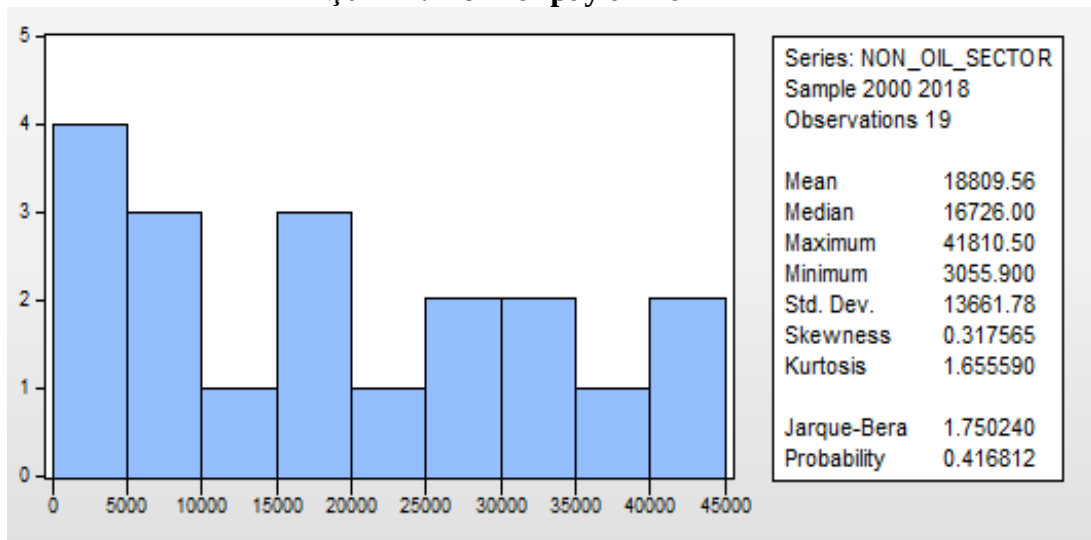
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-4.473602	0.0031
Test critical values: 1% level	-3.886751	
5% level	-3.052169	
10% level	-2.666593	

Mənbə: E-views 10 programı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Biznes şəraitinin dəyişənin vahid kök testinin p qiyməti 5 %-dən kiçikdir ($p=0,03<5\%$), başqa sözlə desək, H_0 rədd edirik. Dəyişən vahid kökə sahib deyil, qısacası stasionardır.

Bu modeldə Qaus-Markov şərtlərindən ağ küy xətasının normal paylanması nəzərdən keçirmək məqsədilə Jarque-Bera normallıq testi həyata keçirilir. Test nəticələri cədvəl 4-də göstərilmişdir.

Şəkil 4: Normal paylanma1

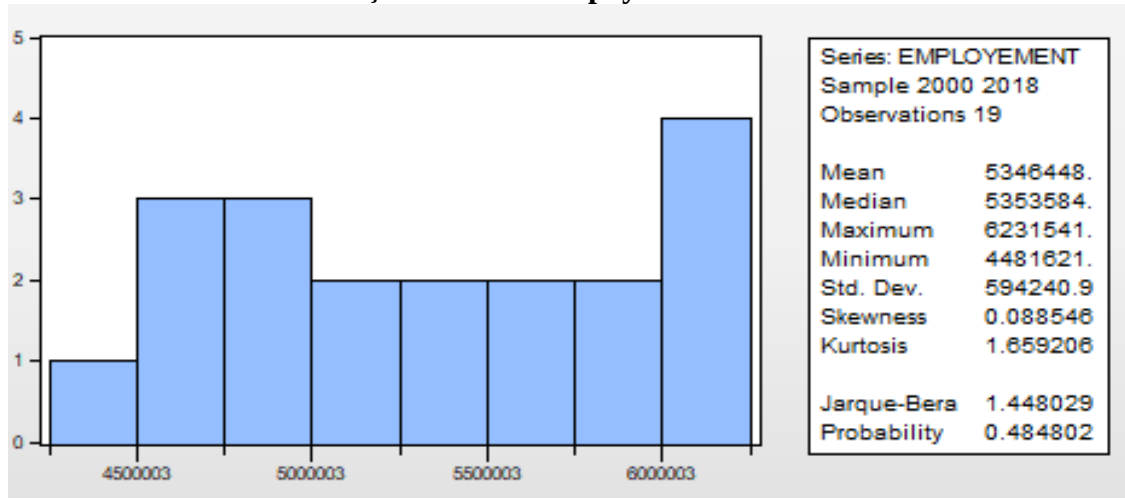

Mənbə: E-views 10 programı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Cədvəldə qeyd edilmiş p qiyməti göstəricisinin 6 %-dən yuxarı olmasına görə ağ küy xətasının normal paylanmaya sahib olduğunu göstərən H_0 hipotezini qəbullanmaqla qalıqların normal paylandığı fikrini irəli sürə bilərik.

Şəkil 5-dən də məlumdur ki, biznes sahəsinin ÜDM-də payı normal paylanmışdır. P qiyməti 6 %-dən çox olduğu üçün H_0 qəbul edirik, başqa sözlə desək, dəyişən normal şəkildə paylanıb.

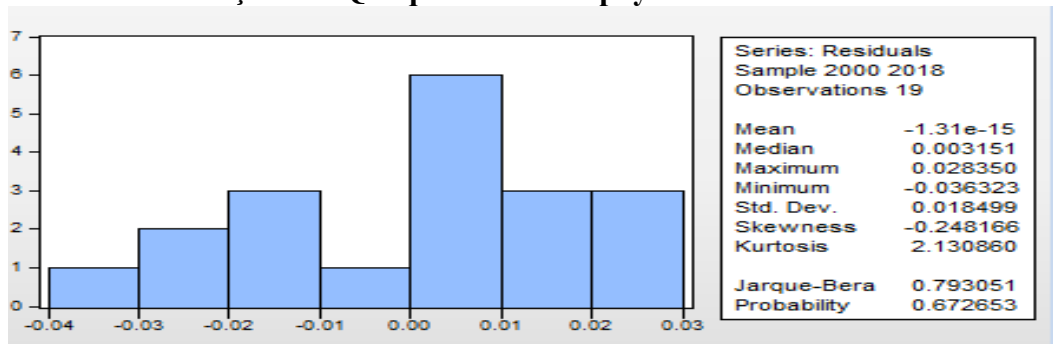
Şəkil 5: Normal paylanma 2

Mənbə: E-views 10 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

P -value dəyərinin 4 %-dən böyük olması qalıqların normal paylanmasını göstərən H_0 hipotezinin qəbul olunmasına yol açır, yəni test nəticələrinə uyğun olaraq qalıqlar normal paylanmaya sahib olur.

Şəkil 6: Qalıqların normal paylanması

Mənbə: E-views 10 proqramı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Nəticələrin interpretasiyası:

Dəyişənlər arasında əlaqənin yaradılması və qiymətləndirmə əmsalları şəkil 7-də göstərilmişdir.

Şəkil 7: Modelin tənliyi

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(NON_OIL_SECTOR)	0.117992	0.004817	24.49378	0.0000
C	14.36548	0.045958	312.5787	0.0000
R-squared	0.972445	Mean dependent var		15.48607
Adjusted R-squared	0.970824	S.D. dependent var		0.111439
S.E. of regression	0.019035	Akaike info criterion		-4.985795
Sum squared resid	0.006160	Schwarz criterion		-4.886380
Log likelihood	49.36505	Hannan-Quinn criter.		-4.968970
F-statistic	599.9454	Durbin-Watson stat		0.350710
Prob(F-statistic)	0.000000			

Mənbə: E-views 8 programı əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

$$\text{Log}(\text{employment}) = 14.37 + 0.118 * \text{log}(\text{non oil sector})$$

Tənlikdən alınan nəticəyə əsasən qeyd etmək mümkündür ki, biznes sahəsinin ÜDM-də payının 1% çoxalması, məşğul əhali 0.13 % çoxalar. R dəyəri aslı dəyişənin neçə faizinin sərbəst dəyişənlə izah edildiyini müəyyən edir. Modeldə aslı dəyişən məşğul insanların miqdarının 96 %-i əsas dəyişən biznes şəraitinin ÜDM-də olın mövcud payı ilə izah edilir.

Qiymətləndirmənin nəticələri bizə biznes şəraitinin ÜDM-də payının artması ölkəmizdə məşğul insanların miqdarının çoxalmasına təsiri ilə əlaqədar faydalı informasiya verir. Nəticələr biznes sahəsinin ÜDM-də olan mövcud payının çoxalmasının məşğul əhəlinin sayına təsirinin faydalı olduğunu təsdiqləyir. Biznes sektorunun ÜDM-də hissəsinin artması mütəmadi iqtisadi tərəqqi və artım üzərində yaxşı təsirlər göstərdiyi kimi, məşğul insanın sayının çoxalmasında da vacib rol daşıyır.

III FƏSİL. ƏMƏK BAZARINDA YARANAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİNİN BİZNES MÜHİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ TƏSİRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Əmək bazarında aparılan islahatlar və onların iqtisadi aspektləri

Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf kontekstində əmək bazarının inkişafına yönəlmiş islahatlar bu sahədə ölkəmizin reytinginin artmasına kömək etmişdir. Bunu Azərbaycanın Dünya İqtisadi Forumunun 2017-2018-ci il Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti Hesabatında iki pillə irəliləyərək 137 ölkə arasında XXXV yeri tutması və həmçinin əmək bazarının səmərəliliyinə görə 9 pillə irəliləyib, XVII sırada qərarlaşmağını bir daha təsdiqləyir. (<https://report.az/sosial-mudafie/emek-bazari-islahatlar-cagirislar-ve-perspektivler-movzusunda-konfrans-kecirilib/>).

Demoqrafik vəziyyət, ölkə əhalisinin gender yaş strukturu, əmək qabiliyyəti, məşğulluq, işsizlik dinamikası, əmək miqrasiyası, təhsil səviyyəsi və s. işçi qüvvəsinin təchizatı ilə əlaqəli demokrafik amillərə aid göstəricilərdir.

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın qabaqcıl sektorları üzrə strateji yol xəritəsi dövlətimizdə mütəmadi iqtisadi tərəqqiyə əsaslanan rəqabət bacarığını, daxilolma və sosial ühlandırmanın daha da yüksəldilməsi təmin olunacaqdır. Qlobal çağırışa cavab kimi, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyini möhkəmləndirəcək və investisiya, azad rəqabət sferası, bazara çıxış yaradacaq, insan kapitalını inkişaf etdirəcək və bunun nəticəsində yüksək gəlirli dövlətlər qrupuna daxil olacaqdır.

Cədvəldən aydın görünür ki, əmək məhsuldarlığının artması üçün əsas amillər sərmayə qoyuluşlarının və insan kapitalının davamlı inkişafının stimullaşdırılmasıdır.

Cədvəl 7: Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini istiqamətində insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması mexanizmi

Tədbirin adı	Əsas icraçı	Digər icraçılar	İcra müddəti
Dəstəkləyici sistemin yaradılması	İqtisadiyyat Nazirliyi	Təhsil Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi	2017-ci il
İnnovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun təşviq edilməsi	İqtisadiyyat Nazirliyi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	2017-2020-ci illər
İstehsalın və investisiyanın təşviq edilməsi	İqtisadiyyat Nazirliyi	Maliyyə Nazirliyi	2017-2020-ci illər
Sektorlar üzrə əmək məhsuldarlığı təşəbbüslərinin reallaşdırılması	İqtisadiyyat Nazirliyi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	2017-2018-ci illər

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritəsi

<https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/ STRATEJI%20YOL%20XERITESI .pdf>

İnsan kapitalı İEO-də milli sərvətin əsas hissəsidir. Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər görülür və buna öznövbəsində dövlət dəstəyi verilir. Dövlət başçımızın fərmanı ilə ölkəmiz 2020 gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası 2012-də qəbul edilmişdir. Bu qısaməzamanlı, ortazamanlı və uzunmüddətli bir baxış və 2020-ə kimi tərəqqi taktikası və fəaliyyət planı, 2025-ə kimi uzunmüddətli bir baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün son vəziyyəti hazırlamaq məqsədi daşıyır. Sənəd təkcə inkişafın prinsip və məqsədlərini deyil, həm də beynəlxalq inkişaf tələblərini, görülməli tədbirləri, çəkiləcək sərmayələri və onun nəticəsini əhatə eləyir.

Qısa müddət üçün nəzərdə tutulmuş hədəflərin icrası növbəti dörvlər üçün bir baza olacaqdır. Özəl sektor iqtisadi inkişafın obyektini kimi əsas rol oynayacaq və dövlət investisiya bu inkişaf prosesinin hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ixtisasın genişləndirilməsində məqsəd vəsait toplamaq və qeyri-neft sektorlarının bərabər paylanmasını və qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsini təmin etməkdir. Neft gəlirləri hesabına məşğulluq artırılmışdır. Ancaq bu sahədə işçi qüvvəsi ləng olduğu üçün işçilər ümumi işçi qüvvəsinin təxminən 1 faizini tuturlar. Tikinti sektorunda və dövlət sektorunda məşğulluğun artmasına təbii ehtiyatlardan gələn gəlir səbəb olmuşdur. Biznes

mühitinin inkişafı və infrastrukturun yaxşılaşdırılması ölkəyə həm daxili, həm də xarici mənbələrdən investisiyalar cəlb etməyə imkan verəcək ki, bu da mal və xidmət sektorunda yeni iş yerlərinin açılmasına kömək edəcəkdir. Eyni zamanda, işçi qüvvəsinin peşəkarlığının yüksəldilməsinə və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına diqqət yetiriləcəkdir (Adilova, N.Q., 2014: s.59).

Əmək bazarındakı çağırışların perspektivliyi etibarilə, 2025-ci ilə qədər iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinin yüksək ixtisaslı və rəqabətçi işçi qüvvəsi olacağını vurğulamaq istərdim. Qadınların və gənclərin məşğulluğuna xüsusi diqqət yetiriləcəkdir. Daxili məşğulluğun artırılması çevik əmək bazarı siyasətinin həyata keçirilməsi ilə təmin ediləcəkdir. İnsan kapitalının yalnız milli iqtisadiyyatın deyil, eyni zamanda beynəlxalq iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun inkişafı əmək miqrasiyasını elə bir şəkildə tənzimləyəcək ki, dəyərin böyük hissəsi ölkədə qalacaq. Texnoloji imkanların artması bir sıra xidmət sahələrində işçi qüvvəsinin ixrac fəaliyyətinə şərait yaradacaqdır (Kərimov. X.A, 2016: s.101).

2025-ci ilə qədər əlverişli iş mühiti, makroiqtisadi sabitlik, inkişaf etmiş infrastruktur, xarici sərmayələrin cəlb edilməsi, beynəlxalq bazarlara çıxışı səbəbindən iqtisadiyyatımızın xarici şoklara daha davamlı olacağı və əmək məhsuldarlığının İEO-ün göstəricilərinə yaxın olacağı gözlənilir.

2025-ci ilə qədər ÜDM-in orta illik artımda 3 faizdən çox artması, 450 mindən çox yeni ofisin yaradılması gözlənilir. DSK-nin informasiyasına görə, 2019-cu ildə Azərbaycanda 81 681 milyon manat ÜDM istehsal edilmişdir ki, bu da 2018-ci ilə nisbətən 2,2% çoxdur. İl ərzində ÜDM-in 50 391,8 milyon manatı qeyri-neft sektorunun payına düşür. Bu, illik müqayisədə 3,5% çoxdur. Adambaşına düşən ÜDM 2019-cu ildə 1,4% artaraq 8,247 manata çatdı. Son zamanlar qeyri-neft sahəsinin tərəqqisi ilə bağlı görülən tədbirlər nəticəsində KT-nin, emal sənayesinin və turizmin ÜDM-də payı artmışdır. Son illərdə Azərbaycanda məşğulluq siyasəti modelində keçid dövrü və demoqrafik vəziyyət müəyyən olunmuşdur. Bunun əsas məqsədi işçi qüvvəsinin yüksək səviyyədə tədarükünü dərhal qarşılamaq idi. Bu əsasda, 2010-2019-cu illərdə ölkədə 1,8 mln

yeni ofis açılmışdır ki, bunun da 74 faizi və ya 1,4 milyonu daimidir. Milli İqtisadiyyat üçün Strateji Yol Xəritəsində göstərilən hədəf göstəricilərinə görə 2025-ci ilə qədər ÜDM-in real artımının 3% -dən çox artması və 450.000-dən çox yeni iş yerinin yaradılması gözlənilir. Konsepsiya ölkədə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına, mövcud şərait və ehtiyatlar nəzərə alınmaqla yüksək sosial rifahə və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədi daşıyır. Konsepsiyaya görə, yüksək gəlir səviyyəsi, yaxşı yetişmiş işçi heyəti, minimum işsizlik və hər bir fərd üçün daha geniş imkanlar olan iqtisadi mühit yaranacaqdır.

Konsepsiyaya görə, ölkədə yoxsulluğun azaldılması əsas vəzifələrdən biridir. Bununla da ölkəmizdə yoxsulluğun azaldılması istiqamətində mühüm işlər görüldü. Bu konsepsiyaya görə yoxsulluğun azaldılması səylərinin miqyası daha da artırılacaqdır. Xarici təcrübə göstərir ki, əhalisinin orta təbəqəsinin inkişaf etmiş olduğu ölkələr bir çox cəhətdən daha qabaqcıldırlar. Bu konsepsiyanın əsas məqsədlərindən biridir. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi zamanı ixtisaslı kadrların hazırlanmasına, işçi qüvvələrindən səmərəli istifadəyə, institusional mühitin yaxşılaşdırılmasına və özəl sektorun iqtisadiyyatda daha çox paya sahib olmasına diqqət yetiriləcəkdir. İdarəetmə formaları qeyri-neft sektorunun inkişafını asanlaşdırmaq üçün istifadə ediləcəkdir. Regional mənbələrdən məhsuldar istifadə əsasında iş yerlərinin yaradılması bölgələrin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayacaq və bölgədəki işsizliyin azaldılmasına kömək edəcəkdir. Qeyri-neft sahələrindən biri kimi kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, bu konsepsiya çərçivəsində istehsalın asanlaşdırılması üçün istifadə olunan texnoloji avadanlıqların daha da təkmilləşdirilməsi ilə bu məhsulların istehsalına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin 2020-ci il aprel ayının 1-də vəziyyətinə ilkin informasiyalara uyğun olaraq iqtisadi fəal əhalinin sayı 5183,4 min nəfər olmuş, onlardan 4947,5 min nəfərini məşğul əhali təşkil etmişdir.

Cədvəl 8: 2020-ci il mart ayının 1-i vəziyyətinə iqtisadi fəaliyyət və mülkiyyət növləri üzrə muzzla işləyən işçilərin sayı, min nəfər

İqtisadi fəaliyyət növləri	Cəmi	o cümlədən	
		dövlət	qeyri-dövlət
Ölkə üzrə – cəmi	1 641,5	911,4	730,1
KT, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	53,0	25,9	27,1
Mədəncixarma sənayesi	33,8	13,2	20,6
Emal sənayesi	121,9	20,3	101,6
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	29,6	29,1	0,5
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	29,9	27,2	2,7
İnşaat	119,3	31,5	87,8
Ticarət; nəqliyyat vasitəsinin təmir olunması	294,9	2,6	292,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	75,5	46,8	28,7
Turistin məskunlaşması və ictimai iaşə	27,6	0,9	26,7
Məlumat və rabitə	28,3	15,6	12,7
Maliyyə və sığorta xidməti	28,7	5,3	23,4
Daşınmaz əmlak ilə bağlı fəaliyyətlər	16,6	7,1	9,5
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	56,5	34,1	22,4
İnzibati və köməkçi xidmətin həyata keçirilməsi	67,0	49,0	18,0
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	113,3	107,2	6,1
Təhsil	336,3	325,2	11,1
Ölkə əhalisinə səhiyyə və sosial xidmətin həyata keçirilməsi	134,9	117,8	17,1
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	54,8	50,7	4,1
Başqa sektorlarda xidmətlərin təqdim edilməsi	19,6	1,9	17,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1> 15 01.04.2020

Cədvəldən atdın olur ki, 2020-ci ilin yanvar-fevralda bir çalışana düşən orta aylıq çalışılmış iş saatının miqdarı 147,9 saat olub.

2020-ci il mart ayının 1-i şəraitə muzz ilə çalışanların sayı 1641,4 min nəfər, həm də, iqtisadiyyatın ölkə sektorunda 911,2 min nəfər, qeyri-dövlət sektorunda isə 730,2 min nəfər olub. İqtisadiyyatın neft-qaz sahəsində 35,5 min nəfər, qeyri neft-qaz sahəsindəysə 1617,8 min nəfər fəaliyyət göstərmişdir.

Şirkət və qurumlarda muzzla fəaliyyət göstərən işçilərin 27,3 %-i məhsul istehsalı sektorlarında, həmçinin 7,5 %-i emal sənayesində, 7,5 %-i inşaatda, 3,4 %-i KT, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorlarında, 2,3 %-i mədəncixarma sənayesində, 1,9 %-i su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emal olunması, 1,9

%-i elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, paylaşıdırılması və təchizatı sektorlarında məşğul olmuşdur.

Cədvəl 9: 2020-ci ilin yanvar-fevral aylarında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bir işçiyə düşən orta aylıq işlənmiş iş saatlarının miqdarı

İqtisadi fəaliyyət növləri	İş Saatlarının miqdarı
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	144,3
Mədəncixarma sənayesi	147,6
Emal sənayesi	142,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	149,5
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	153,6
İnşaat	146,0
Ticarət; nəqliyyat vasitəsinin təmir edilməsi	156,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	146,1
Turistlərin məskunlaşması və ictimai iaşə	154,6
İnformasiya və rabitə	150,0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	145,8
Daşınmaz əmlak ilə bağlı əməliyyat	146,9
Peşə, elmi və texniki xidmət	146,3
İnzibati və köməkçi xidmətin fəaliyyəti	146,9
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	151,4
Təhsil	143,0
Ölkə əhalisinə səhiyyə və sosial xidmətlərin təqdim edilməsi	146,3
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	146,7
Başqa sektorlarda xidmətlərin təqdim edilməsi	146,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>, 15.01.04.2020

Xidmət sektorunda fəaliyyət göstərənlərin 20,5 %-i təhsil, 19,2 %-i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmir edilməsi, 7,3 %-i ölkə əhalisinə səhiyyə və sosial xidmətlərin təqdim edilməsi, 6,8 %-i dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, 4,6 %-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 4,2 %-i inzibati və köməkçi xidmətlərin təqdim edilməsi, 3,4 %-i peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 3,3 %-i istirahət, əyləncə və incəsənət, 1,8 %-i maliyyə və sığorta fəaliyyəti, 1,5 %-i İKT, 1,8 %-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,3 %-i başqa sektorlarda xidmətlərin təqdim edilməsi və 1,2 %-i daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar sektorlarında fəaliyyət göstərmişlər.

2020-ci il aprel 1-i vəziyyətinə məşğulluq xidməti idarələrində qeydiyyatda alınmış işsiz şəxslərin sayı 99,8 min nəfər təşkil etmiş, onların 35,9 %-ni qadınlar olmuşdur. İşsizlikdən sığorta ödənişinin orta aylıq dəyəri 308,3 AZN təşkil etmişdir.

Əmək bazarının çağırışlarına əsaslanaraq, uzunmüddətli iqtisadi böyüməyə, elm tələb edən sahələrin inkişafına və məhsul istehsalına nail olmaq üçün innovativ fəaliyyət sahələri genişlənir. Bu məqsədlə infrastruktur yaxşılaşdırılır, maddi-texniki bazası yenilənir. Bu sahəyə maliyyə dəstəyinin artması ilə işçilərin xaricə miqrasiyasının qarşısı alınır. Bölgələrin inkişafı üçün bir ticarət mərkəzi halına gətirərək, coğrafi mövqelərindən səmərəli istifadə edirlər ki, bu da bölgələrdə işsizlik problemini həll etmək üçün yaxşı bir yol kimi görünə bilər. Yerli məşğulluq məlumat sisteminin yaradılması, qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınması və bazarın inkişafına nəzarət etmək üçün də işlər görülməkdədir. Əlillərin sosial həyatdan təcrid olunmalarının qarşısını almaq və sosial infrastruktura çıxış asanlığı ilə onları işçi qüvvəsinə birləşdirmək üçün layihələr həyata keçirilir (Həsənov V. A., 2018).

Əmək ehtiyatlarının keyfiyyətini müəyyənləşdirən önəmli faktorlardan biri təhsil və ixtisas prinsipi ilə əlaqədirdir: Elektron Məşğulluq Məlumat Sistemində qeydiyyatda alınan muzzdlu işçilərin 37.5% -i, o cümlədən kişilərin 38.6% -i və 36.5 qadın ali təhsillidir. Muzzdla işləyənlərin 38,6 %-i ümumi orta, 25,7 %-i orta ixtisas, 2,8 %-i isə ilk peşə təhsili daşıyır. Ölkə iqtisadiyyatındakı müasir tendensiyalar peşə təhsili üçün yeni tələblər qoyur və əmək bazarında rəqabət aparan ixtisaslı kadrlara olan tələbatın ön plana çıxmasıdır.

3.2. Əmək bazarında yaranan problemlərin həlli yolları

Dörd əsas məşğulluq siyasətinin modeli - artan əmək məhsuldarlığı kontekstində işlə təmin olunanların sayının azalması ilə xarakterizə olunan Avropa modeli, dövlət sektorunda orta əmək haqqı ilə məşğulluq imkanlarını təmin edən Skandinaviya (İsveç) iqtisadi modeli, bir hissəsi üçün daha az məhsuldar və yaxşı

maaşlı iş yerləri yaratmağı hədəfləyən Amerika modeli və Yaponiyada qurulmuş məşğulluq, yaş, ailə tərkibindən asılı olan əmək haqqının mövcud olduğu modelində mövcud problemlərin həlli təklif olunur.

Sistemli analiz Azərbaycanda Amerika modelinin İsveç modeli ilə birlikdə istifadə olunduğunu göstərir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi davam etdirmək, əsas çətinliklərdən biri kənd təsərrüfatında yeni texnologiyalardan istifadə etməklə əmək qabiliyyətli insanları yüksək məhsuldar işlərlə təmin etmək, 1.7 milyon nəfər və ya əhalinin 36.3 faizinin çalışdığı kənd təsərrüfatında müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə işləyənlərin sayını azaltmaq və s. kimi amilləri nəzərə alaraq gələcək 10 il ərzində AR-da mövcud məşğulluq modelinin davam etdirilməsi məsləhət görülür. Bu, urbanizasiya prosesləri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı işçilərinin digər sektorlara keçməsinin qarşısını almaqda da mühüm rol oynayır. Regionlar üzrə insan resursları hazırlığı sisteminin inkişafı, peşə standartları modelinin tətbiqi, məşğulluq orqanlarının daha da genişləndirilməsi üçün hərtərəfli tədbirlər görmək lazımdır. (Kərimov. X.A, 2016)

Hər bir dövlət inkişaf proqramı ölkəmizdəki əmək bazarı problemlərinin həllinə birbaşa təsir göstərir. Beləliklə, 2008-2015-ci illər ərzində AR-da yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi tərəqqisinə dair Dövlət Proqramı, AR bölgələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisinə Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər), AR-nın Məşğulluq Strategiyası (2019 - 2030), 2008-2015-ci illərdə AR-da yoxsulluğun azaldılması və mütəmadi tərəqqi dövlət proqramları işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında vacib rol oynayır. Bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisinə yönəlmiş dövlət proqramları yeni ofislərinin açılmasında vacib rol oynayır. 2010-2019-cu illərdə ölkədə 1,5 milyona yaxın yeni ofis açılmışdır və bu işlər hələ də davam edir (<http://www.e-qanun.az/framework/41320>).

Hazırda əsas problemlərdən biri, əsasən gənclər və 50 yaşdan çox vətəndaşlar arasında yüksək işsizlik səviyyəsidir. Bu istiqamətdə qanunvericilik dəyişiklikləri etmək lazımdır. Bu yeniliklərin bir hissəsi gəncləri və 50 yaşdan yuxarı vətəndaşları işə götürən şirkətlər üçün stimullardan istifadəni əhatə edir.

Həqiqətən, dövlət bu kateqoriyadan olan vətəndaşları özəl müəssisələrdə işə götürməkdə ciddi şəkildə maraqlı olmalıdır.

Sosial tərəfdaşların (tərəfdaşların) ölkəmizdə məşğulluq problemlərinin həll edilməsinə təsirini artırmaq üçün bu sektorda dəqiq işlər həyata keçirilməlidir.

- Qanunvericilik və qaydalarda nəzərdə tutulmuş qarşılıqlı fəaliyyət mexanizminin daha da aktivləşdirilməsinə ehtiyac;

- Sosial tərəfdaşlığın iqtisadi, maliyyə bazasını təmin edən orqanların fəaliyyətini genişləndirmək lazımdır;

Məşğulluq sektorunda lazımi qərarlar qəbul etmək, onları həyata keçirmək və tez ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün Məşğulluq Qanununda nəzərdə tutulmuş məşğulluğun təşviqi üçün yerli koordinasiya komitələrinin fəaliyyətini təşkil etmək lazımdır (Əhmədov, İ.209: s.3).

Yeni bazar münasibətlərinin formalaşması, bilik və peşəkarlıq səviyyələrinin kənd yerlərində mövcud istehsal mexanizmləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılması, respublikanın bölgələrinin əhalisinin tərkibində kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişikliklər edilməsi, əməyə və səmərəli işə tələbat önəmdə olan problemlər kimi nəzərdə tutulmuşdur. Əhalinin çoxalma səviyyəsi iqtisadi tərəqqinin əsas göstəricilərindən biridir. Bu nöqteyi-nəzərdən respublikada kənd əmək bazarının formalaşmasının inkişafı və ixtisaslı kadrların səmərəli istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatında optimal məşğulluğun təmin olunmasına fərqli faktorlar təsir göstərmişdir. Beləliklə, istənilən sahədə irəliləyiş ilk növbədə sağlam iqtisadi əlaqələr sisteminə əsaslanır. Effektiv məşğulluq bunun əsasını təşkil edir. Lakin son zamanlarda bu sektorda müəyyən bir qeyri-müəyyənlik var və nəticədə əmək və kapital arasındakı münaqişə əmək ehtiyatlarının idarə edilməsinə də təsir göstərmişdir. Vurğulamaq lazımdır ki, yeni bazar əlaqələri mühitində onları yaradan işçi qüvvəsi bazar vasitəsilə realizə olunur. Bu tələb işçi qüvvəsinin keyfiyyəti və peşəkarlıq səviyyəsi nöqteyi-nəzərindən mövcud işlərin xarakterinə və səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Son zamanlarda mülkiyyətin hüquqi formasında

dəyişikliklər, ölkə daxilində qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan açıq qapı siyasətinin yürüdülməsi və başqa dövlətlərlə normal münasibətlərin qurulması müşahidə olunur. Məqsədyönlü tədbirlərin görülməsi dövlətin yeni bir dövr kimi sosial-iqtisadi tərəqqisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin KT-da da mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklər olmuşdur.

Bölgələrdə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə üçün hərtərəfli bir proqram hazırlanmalı, bölüşdürmə, yenidən bölgü və istifadə mərhələləri proqramda əks olunmalıdır. Burada əsas məqsəd bölgənin əmək resurslarının miqdar və keyfiyyət tərkibini yaxşılaşdırmaq və perspektivlərini müəyyənləşdirməkdir. İş sayı və kadr tələbi arasında mütənasib balans yaradılmalıdır. Əmək resurslarının bölgüsü, onların yaranması və istifadəsi arasında birləşdirən amillər aydınlaşdırılmalı və əmək resurslarının dinamikasını göstərməlidir.

AR-da işsizlik probleminin həlli ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə işsizliyin iqtisadi nəticələri ilə yanaşı işsizliyin sosial, psixoloji və mənəvi nəticələrini, sosial dəyərlərə və vətəndaşların maraqlarına mənfi təsirlərini də nəzərə almaq lazımdır. Şübhəsiz ki, qabiliyyətləri, praktik bacarıqları, keyfiyyətləri üzündən bütün potensiallarından istifadə edə bilməyən insanların həyatında müəyyən bir depressiya vəziyyətləri var. Bunlar bir sıra sosial problemlərə (cinayətkarlıq, ailənin dağılması və s.)gətirib çıxarda bilər. Cəmiyyətin mənəvi və fiziki sağlamlığına ciddi zərbə vurur.

AR-da ölkə əhalisinin səmərəli məşğulluğunun təmin olunmasının əsas istiqamətlərindən biri gənc əmək ehtiyatlarının vaxtında və keyfiyyətli işləmələri üçün hazırlanması və ayrılmasıdır.

Müasir dövrdə gənclərin səmərəli məşğulluğuna qoyulan əsas maneələr aşağıdakılardır:

a) Təhsil mərkəzləri ilə əmək bazarı arasında qarşılıqlı təsir mexanizminin zəif olması.

b) əksər məzunlar üçün özünü həyata keçirmə qabiliyyətinin olmaması;

c) gənc məzunlar üçün işəgötürənlər tərəfindən tələb olunan təcrübə və peşəkarlıq çatışmazlığı və s (Hüseynova L.N.2019, s.60).

Özünü sübut edə bilməməsi səbəbindən gənclərin əmək bazarında qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün müvafiq hədəf proqramları hazırlanmalı və gənc məzunların məşğulluğunun artırılması üçün tədbirlər görülməlidir. Beləliklə, səmərəli məşğulluq həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vacib şərtidir.

Əmək bazarı olmadan nə mikro (firma daxilində), nə də makroiqtisadi problemlər həll edilə bilməz. Əmək haqqı, təşviq, təhsilə investisiya, əməyin digər sosial problemləri, həmçinin inflyasiya, ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyəti, gəlir, əmanət və s. istəmək kimi mikro problemlər əmək bazarı, öyrənmə və həll yolları baxımından araşdırılır. Əmək bazarı, digər əmtəə bazarlarından təklif qanununun və formalaşma prinsiplərinin məqsədinə tabe olmaqla bir sıra özəlliklərə görə fərqlənir. Əmək bazarında təkcə makroiqtisadi və mikroiqtisadi stress amilləri deyil, həm də sosial və sosial-psixoloji amillər istifadə olunur. Eyni zamanda, əmək haqqı həmişə işçi qüvvəsinin maya dəyəri kimi əsas amildir. Bir çox faktorlar real iqtisadi həyatda əmək bazarının dinamikasına təsir göstərir. İşçi qüvvəsinə tələbat ilk növbədə doğum dərəcələri, əmək qabiliyyətli əhəlinin böyümə sürəti və əhəlinin orta yaşı kimi demoqrafik amillərlə əlaqədardır. əmək bazarının yaranmasında vacib rol oynayır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə işçi qüvvəsinin qarışıq peşəkar sektorlara bölünməsinə əsaslanan əmək bazarı bölgüsünün yeni istiqaməti formalaşmağa başladı. Bu seqmentlərə ən elit sahələri əhatə edən əmək bazarları və iqtisadiyyatın zəif inkişaf etmiş sahələri daxil ola bilər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, əmək əlaqələrinin yaxşılaşdırılması və mütəşəkkil əmək bazarının formalaşması cəmiyyətdə işsizliyin azaldılması və məşğulluğun təmin olunmasında müsbət rol oynayacaqdır. AR-da əmək bazarının yaranması, hüquqi, təşkilati və iqtisadi tənzimlənməsi bazar tərkibinin inkişafı, ölkə əhalisinin məşğulluğu baxımından həll olunmalı problemlərdən biridir.

Günümüzdə əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi inzibati, iqtisadi, qanunvericilik, təşkilati və s. kompleks tədbirlər sistemini əks etdirir.

Əmək bazarları bazar iqtisadi mexanizminin ən vacib elementi kimi əmək bazarının tənzimlənməsi sistemində mühüm rol oynayır. Əmək birjalarında işsizlərin qeydiyyatı, işçi qüvvəsinin əmək bazarında sərbəst satılması və işçi ilə işəgötürən arasında vasitəçiliyin xüsusi faydaları daxildir. Ölkələrdəki əmək birjaları dövlətin himayəsindədirsə, fəaliyyətlərini dövlətin və buna bənzər ictimai xidmətlərin nəzarəti altında təşkil edirlər. O cümlədən, əmək bazarında dövlət məşğulluq xidmətləri ilə yanaşı, əlverişli fəaliyyət göstərən bir sıra yüksək səviyyəli broker şirkətləri də mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da təxminən 15000 belə şirkət fəaliyyət göstərir.

Əmək birjalarının əsas fəaliyyət istiqamətləri:

- 1) işsizlərin qeydiyyatı;
- 2) sərbəst və boş iş yerlərinin qeydiyyatı;
- 3) işsizlərin, iş axtaranların və digər şəxslərin məşğulluğu;
- 4) əmək bazarındakı vəziyyətin öyrənilməsi və məlumat təqdimatı;
- 5) İş axtaranlar və başqa şəxslər ilə sınaq;
- 6) işsizlərin iş istiqamətini dəyişdirmək və yenidən hazırlamaq;
- 7) müavinətlərin ödənilməsi və s.

Mövcud şəraitdə Dövlət Məşğulluq Xidmətinin işçilərin məşğulluğunda rolu çox vacibdir. DMM funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- 1) işsizlərə və başqa şəxslərə iş tapılmağında xidmətlər göstərmək;
- 2) işçi qüvvəsinə tələb və tələbatın öyrənilməsi;
- 3) tələb edilən peşə və ixtisaslar haqqında məlumat əldə etmək;
- 4) gənclərin karyera yönümlərini dəyişməsi.

Fransa, İngiltərə və İtaliya kimi dövlət əmək birjaları işsizləri qeydiyyatda alır və işsizlik müavinəti ödəyir. Əmək birjaları tərəfindən təklif olunan iş rədd edildiyi təqdirdə işsizlik müavinəti verilməyəcəkdir.

3.3. Daha əlverişli biznes mühitinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində əmək bazarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Ölkədə əlverişli biznes mühitinin inkişafının ilkin şərtlərindən biri tələb olunan keyfiyyətdə işçi qüvvəsinin formalaşdırılmasıdır. Pul, inventar bir işə başlamaq və ya inkişaf etdirmək üçün kifayət deyil. Bir sahibkar eyni zamanda iş sahəsində ixtisaslı, təcrübəli işçi qüvvəsinə sahib olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, biznes mühitinin tərəqqisi bazar iqtisadiyyatının dönməzliyini təmin edən və orta təbəqənin formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Biznes mühiti ölkənin istehlak bazarının yerli məhsullarla təmin olunmasında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də əsas rol oynayır. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın strukturu hələ də yetərli deyil. Bu sektorda mövcud olan müəssisələrin çoxunu xidmət ticarət və ictimai iaşə mərkəzləri əhatə edir. Kiçik müəssisələrin ölkədə işsizliyin azaldılmasında və mümkün gərginliyin aradan qaldırılmasında vacib rol oynaya bilən fəal məşğulluq formalarının inkişafında böyük potensialı var və bu imkanlardan səmərəli istifadə üçün hər cür şərait var. İşgüzar mühitin inkişafı çox sayda kiçik və orta sahibkarın (sahibkarların) bazarlarına və müəssisələrinə mal və xidmətlər təqdim etməsində ortaya çıxmasında mühüm rol oynamalıdır. Çünki kiçik və orta sahibkarlığın çox rəqabətli üstünlükləri var. Bir çox hallarda yerli materiallardan və əmək ehtiyatlarından böyük müəssisələrə nisbətən adambaşına az investisiya qoyuluşu ilə daha səmərəli istifadə edə bilirlər. Müəssisələr yerli bazar tələbinin mahiyyətini yaxşı bilirlər və çox vaxt böyük mülkiyyətçilərə daha çox dolanışıq təmin edən xüsusi istehlakçıların sifarişlərinə uyğun məhsullar istehsal edirlər.

İşgüzar mühitin üstünlükləri, mövcud iş və intellektual imkanlarından tam və əlverişli istifadə etmək, gizli işsizlərin olduğu yerlərdən səmərəli istifadə və etibar etmək bacarıqlarıdır. Buna görə bazar iqtisadiyyatı və liberal demokratiya olan ölkələrdə dövlət xırda və orta sahibkarlığın qorunmasına və inkişafına yönəlmiş məqsədyönlü siyasət aparır.

Kiçik və orta müəssisələr Yaponiyada sənaye məhsullarının satışının təxminən 55 faizini, topdansa satış ticarətin 60 faizini, pərakəndə ticarətin 80 faizini təşkil edir. Emal sənayesində cəmi 6,6 mln kiçik və orta müəssisə var və onlar fəaliyyət göstərən müəssisələrin hamısı 98 %-ni əhatə edir.

Tədqiqatlar aydın göstərir ki, obyektiv və subyektiv səbəblərə görə ölkəmizdə kiçik biznesin inkişaf potensialı zəruri səviyyədə istifadə olunmur və bu sektorda bəzi problemlər mövcuddur. Bunlara, hər şeydən əvvəl, sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin sayının durmadan artması, digər tərəfdən hüquqi şəxsin yaradılması, iş görmək meylə və qeydiyyatla alınan və həqiqi müəssisələr arasındakı böyük fərq və s. kiçik ixracat subyektlərinin sayı ölkənin ixrac potensialının gücləndiyi zəif struktur tərkib hissəsinə malikdir.

Azərbaycanın əmək bazarında işçi qüvvəsinin tətili və təklif dinamikasına iki əsas proses təsir göstərir. Bir tərəfdən iqtisadiyyatdakı struktur dəyişiklikləri və keyfiyyətsiz məhsul istehsal edən az gəlirli müəssisələrin bağlanması nəticəsində işçi qüvvəsinə tələb azalır, digər tərəfdən əlavə işçi qüvvəsinə tələbat artır və yüksək keyfiyyətli məhsulların yaradılması məqsədilə işçi sayının artırılır. Xüsusi məşğulluq formalarının tərəqqisi, müştərək şirkətlərdə və xarici firmalarda, kooperativlərdə yeni ofislərinin yaradılması, fərdi məşğulluğun genişləndirilməsi də işçi qüvvəsinə tələbatı artıracaqdır.

AR-da ölkə əhalisinin tam və əlverişli məşğulluğunun təmin edilməsində ən vacib vəzifələrdən biri iqtisadiyyatın istehsal sahələrinin yenidən qurulmasına və texniki yaxşılaşdırılmasına sərmayə və investisiyaların cəlb edilməsidir. Vurğulamaq lazımdır ki, bank və ticarətdə mənfəət həddi istehsal sektorunda, o cümlədən istehlak mallarının istehsalında olanlardan daha yüksəkdir. Bu, özəl sahibkarların sənaye, inşaat, KT və nəqliyyat kimi əsas sektorlara investisiya qoymaqda maraqlı olmadıqlarıdır. Bu, mütərəqqi sahələrdə struktur dəyişikliklərini və texnoloji inkişafı ləngidir və bu sahələrdə "investisiya açığı" yaradır. Bu səbəbdən dövlət investisiya siyasətinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində əmək bazarı son illərdə təkcə fərqli sektorlardan azad edilən işçi

qüvvəsinin sayını deyil, eyni zamanda əmək qabiliyyətli gənclərin sayının çoxalmasını da nəzərə almalıdır. Əmək bazarının yaranmasında bu faktorun əsas götürülməməsi işsiz əmək qabiliyyətli əhəlinin sayını daha da artırma və sosial gərginliyi artırma bilər.

Ölkə əhalisinin əlverişli məşğulluğunun təmin olunmasında miqrasiya edən ölkə əhalisinin hərəkətinin qaydaya salınması, keçmiş ittifaqın fərqli bölgələrdən ölkəmizə gəlmiş əmək qabiliyyətli insanların düzgün uçota alınıb işlə təmin olunması, məşğulluq idarəsində iqtisadi baxımdan aktiv əhali üçün özünü idarə edən bölgələr üzrə məqsədli proqramların tərtib edilməsi və tətbiqi də vacib əhəmiyyət daşıyır (Məmmədova, Y. 2019: s.3).

Əmək bazarının çevikliyinə sərt məhdudiyyətlər biznesə mənfi təsir göstərir. İşçi qüvvəsinin həcmi iş ehtiyaclarına uyğunlaşdırma bilməyən firma rəqabət qabiliyyətini itirə bilər. Əmək xərcləri gəlirlə müqayisədə o qədər yüksək ola bilər ki, şirkət bu xərcləri azalda bilmirsə iflas edə bilər.

Bundan əlavə, işçilərin iş vaxtından artıq işləmək imkanları tövsiyə olunur. Bəzi ölkələrdə bir işçinin iş saati həftə ərzində müəyyən edilir. Sahibkarlar işçilərə bazarın tələblərinə uyğun olaraq iş vaxtından artıq işləmələri üçün imkanlar yaratmaqda maraqlıdırlar. Bundan əlavə, bir çox işçi əlavə saat işləməklə əlavə pul qazanmaq istəyir. Qanunvericilikdə həm işçiləri, həm də işəgötürənləri razı salmaq üçün əlavə işçilərə iş vaxtından artıq işləməsinə icazə verilməsi iqtisadi baxımdan məqbuldur. Yalnız bir şərtlə ki, sahibkar daha çox işləməklə daha çox qazandığı üçün işçi ilə bir qazanc qazansın. Bu rahatlıq, rəqabətdə qalmaq üçün daha çox çalışmalı olan kiçik müəssisələr üçün xüsusilə vacibdir.

Sahibkarlar üçün ən vacib məsələlərdən biri işçilərin öz işlərini lazımi səviyyədə etməsidir. Bunun üçün sahibkarlar işçilərin peşə bacarıqlarını artırmaqda maraqlıdırlar və təlimlər təşkil edirlər.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkədə məhsuldarlığı və iqtisadi artımı təmin etməyin əsas yolu əmək ehtiyatlarının keyfiyyətini artırmaqdır. Təcrübə aydın göstərdi ki, işçilər keyfiyyətli və kəmiyyət rifahı ilə təmin olunarsa, son

məhsul xətti artacaqdır. Yaxud işçilər daha savadlı və ya təcrübəlidirsə, istehsal etdikləri son məhsul artacaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə əmək haqqı yüksəkdir, çünki bu ölkələr uzun illər ərzində kifayət qədər kapital ehtiyatı toplaya və güclü əmək ehtiyatları yarada biliblər.

Son illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə insan inkişafı üçün xərclər dəfələrlə artmış, əmək ehtiyatlarının ixtisaslaşması yaxşılaşdırılmışdır. Nəticədə əmək haqqının verilməsində ölkələr arasında fikir ayrılıqları da artdı. İnkişaf etmiş ölkələrdə əmək haqqı inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən daha yüksəkdir. Bu fərq əmək və iqtisadiyyatın təklif və tələbindən irəli gəlir. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatında və ticarətdə əmək haqqı istehsal sənayesi və rabitə sənayesindəki əmək haqqından qat-qat aşağıdır. Bunun səbəbi, istehsal sənayesi və rabitə sənayesi yüksək elm tələb edən və daha yüksək səviyyədə bilik tələb edir. Nəticə etibarilə əsas məsələ təkcə iş yerlərinin sayı və işçilərin sayı deyil, həm də keyfiyyətli əmək ehtiyatlarının olmasıdır. Yüksək keyfiyyətli əmək ehtiyatları olan ölkələrdə də inkişaf etmiş bir sahibkarlar sinfi mövcuddur. Hər ikisi savadlı işçi və işçilərinin dəyərini bilən sahibkar olduqda böyümə öz-özünə baş verir.

Beləliklə, əmək bazarına sərmayə qoyulması onlarda məşğulluq probleminin həllinə və hədiyyə tələbatının artmasına kömək edəcəkdir. Bu, işçi qüvvəsinə tələbatın artması və nəticədə işçi qüvvəsinə tələbatın artması ilə nəticələnəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatı ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

Tədqiqatımız göstərir ki, bu gün ölkəmizdə formalaşan əmək bazarı dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əmək bazarlarından ciddi şəkildə fərqlənir. Bunun səbəbi, inkişaf etmiş ölkələrin yüksək məşğulluq imtiyazları, yüksək əmək haqqı, işçi qüvvəsinin bölgüsü və kollektiv sövdələşmənin kompleks mexanizmi olmasıdır. Xarakteristikası ilə Azərbaycanda inkişaf etdirilən əmək bazarı modeli xarici əmək bazarı modelinə uyğundur.

Araşdırmalar göstərir ki, AR-da tətbiq olunan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sahəsinin və turizmin inkişafını prioritetləşdirmək əmək bazarının strukturunda müəyyən dəyişikliklər yaradacaqdır. Buna görə də, işçi qüvvəsinə tələb və təklif nisbətinin qaydaya salınması və bu bazarda onun optimal parametrlərinin təyin olunması əmək bazarının optimallaşdırılması vektorunun tərkib hissələrindən biridir.

Nəticədə hədəfli makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanıldı, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirildi, biznes mühitinə müsbət təsir göstərildi, strateji valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə edildi, əlverişli iş mühiti yaradıldı və sosial rifah əhali durmadan yaxşılaşdı.

Ümumiyyətlə əmək bazarındakı problemlər sahəsində iqtisadi cəhətdən fəal əhali, məşğulluq qanunvericiliyi, qeyri-rəsmi əmək bazarı problemləri, gizli işsizlik, müəyyən kateqoriyalar üçün məşğulluq problemləri, əlillərin məşğulluğu və əlillərin məşğulluğu məsələlərini sadalaya bilərik.

Əmək bazarı ümumi bazar sistemində lider mövqeyə malikdir. Bu bazar olmadan heç bir sahibkar iş görə bilməz və ya iqtisadi problemləri həll edə bilməz. Yalnız əmək bazarındakı problemlər deyil, inflyasiya, alıcılıq qabiliyyəti, gəlirlər, əmanətlər və s. əmək bazarı imkanları kimi iqtisadi problemlər araşdırılır və həll olunur. Bu imkanlar nə qədər yaxşıdırsa, problemlərin öhdəsindən gəlmək bir o qədər asan olacaq. Bura keyfiyyət məsələsi gündəmə gəlir.

Azərbaycanda əmək bazarında keyfiyyət məsələsi də keyfiyyət məsələsidir. Ölkəmizdəki əmək ehtiyatları iqtisadi inkişafın tələblərinə cavab vermir və problem qalmaqdadır. Bir ixtisasa ehtiyac duymayan kadr var, başqa bir sahədə isə kadr çatışmazlığı var. Buna görə xaricdən bir çox sahəyə əmək resurslarının axını Azərbaycana axışmaqda davam edir. İnsan resursları siyasətinin qeyri-kafi olması əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə və gəlir itkisinə səbəb ola bilər. Buna görə müəssisənin insan resurslarının təcrübə və peşəkarlıq səviyyəsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək bazarı üçün ən vacib məsələlərdən biri də bazarın elastikliyidir. Dünya Bankının bir araşdırmasına görə, əmək bazarının elastikliyi bir investisiya ölkəsinin nəzərə alınmalı olduğu əsas zəif cəhətlərdən biridir. İnvestisiya ölkəsində investor nə qədər çox əmək bazarına çıxırsa, o ölkəyə investisiya qoymaq ehtimalı bir o qədər yüksəkdir. Çevik əmək bazarının mövcudluğu özəlləşdirmə siyasətini aparan ölkələr üçün xüsusilə vacibdir. Dövlət şirkətləri müəssisəni daha səmərəli və qazancılı etmək üçün işçilərin sayını tez-tez azaldır. İşini itirənlərə yeni iş yerləri təqdim etmək üçün çevik əmək bazarına ehtiyac var. Şirkətlər natamam iş günü çalışan işçiləri, çox sayda işçiləri və müqaviləli işçiləri işə götürə bilməlidirlər. Bu mümkün deyilsə, işsizlik artacaq və işçilər qeyri-rəsmi iqtisadiyyata məruz qalacaqlar.

Ekometrik qiymətləndirmənin nəticələri bizə iş mühitinin Azərbaycanda işlə təmin olunan əhəlinin payının artmasına təsiri barədə bir sıra vacib məlumat verir. Beləliklə, nəticələr iş sektorunun ÜDM-də payının işçilərin sayına artmasının müsbət və əhəmiyyətli təsirini göstərir. Biznes sektorunun ÜDM-də payının artması məşğullu əhəlinin artımında mühüm rol oynayır, çünki davamlı iqtisadi inkişafa və iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir.

Təkliflər:

İnsanların əmək bazarındakı motivasiyasının gücləndirilməsi və bazar münasibətləri kontekstində ixtisaslı işçilərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün tədbirlər görülməlidir.

Bazar əsaslı iqtisadi sistem kontekstində məşğulluq əmək bazarı, tələb və tələblə birbaşa bağlı olsa da, yalnız əmək bazarı tərəfindən həll edilə bilməyən aspektlər və problemlər mövcuddur. Bazar sistemində mütəşəkkil və planlaşdırılmış kadr hazırlığı qaydaları olmasa da, məşğulluq mərkəzlərinin və əmək birjalarının işi və məsuliyyəti daha da artırılmalıdır.

Bu mərhələdə əmək bazarındakı əsas problemlərdən biri işsiz gənclərin və 50 yaşdan yuxarı vətəndaşların sayının çox olmasıdır. Bununla əlaqədar qanunvericiliyə bəzi dəyişikliklərin tətbiqi çox yaxşı olardı.

Əmək bazarının və məşğulluğun tənzimlənməsi problemi bütün dövlətlərin və cəmiyyətin bütün problemləri ilə əlaqədardır. İEÖ-də (Yaponiyada) əhəlinin inkişafı proqramlarını hazırlamalı və məhsuldar qüvvələrin, demoqrafik proseslərin və demoqrafik dəyişikliklərin dərəcəsini müəyyənləşdirməliyik. Bu sahədə sosioloji araşdırmalara xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Əmək bazarındakı vəziyyətin ətraflı öyrənilməsi, məşğulluq xidmətlərinin səmərəli təşkili, habelə işdən çıxarılacaq və ya vəzifədən azad ediləcək potensial işçilər üçün ən azı ikinci və ya üçüncü iş yerlərinin verilməsi yolu ilə elmi və texnoloji tərəqqi kimi məsələlərin öz həllini tapılmasında Məşğulluq xidmətinin səlahiyyətlərin artırılması vacibdir.

Planlarda və strategiyalarda qəbul edilmiş tədbirlər və planlar sadəcə sadalanır, onların həyata keçirilmə mexanizmi göstərilmir və problemlərin həlli texnologiyası göstərilmir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı
2. “ 2015- 2025-ci illərdə Azərbaycan Gənclərinin İnkişaf Strategiyası . Bakı- 26.01.2015.
3. “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası, AR Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Sərəncamı
4. “Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qanunu Bakı şəhəri, 29 iyun 2018-ci il № 1196-VQ
5. Adilova, N.Q. (2014) Əmək bazarı və əhali məşğulluğunun yüksəldilməsi istiqamətləri, Naxçıvan,-196 səh
6. Əhmədov, İlqar. Əmək bazarına sistemli nəzarət //İqtisadiyyat.-2019.- 18-23 oktyabr.- s.3.
7. Həsənov V. A., Əmək, məşğulluq və sosial müdafiənin aktual məsələləri beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı, 2018, 254 səh
8. Hüseynova L.N. Əmək bazarının riyazi modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması məsələsinin qoyuluşu, Kooperasiya elmi – praktiki jurnal.2019, №4 (88) s.58-66
9. İsmayılov İ.E., Azərğbaycanda gənc işçi qüvvəsinin məşğulluğunun təmin edilməsində problemlər Əmək və Sosial Problemlər adlı AR ƏƏSMN-in Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu. I Buraxılış (15), Bakı - 2015. .59-67
10. Kərimov. X.A., Əmək bazarı problemlərinin tədqiqi //Azərbaycan.-2016.- 27 dekabr.-s.6
11. Məmmədova, Yeganə, İqtisadi tərəqqi əmək bazarında keyfiyyətli işçi qüvvəsinə tələbatı artırır, //İqtisadiyyat, .-2019.- 30 may-5 iyun.- s.3

12. Məmmədov S., (2014) Əmək və məşğulluq sahəsində dövlət siyasəti təhlil sənədi "QHT Nəşriyyatı" mətbəəsi, Bakı, -64 səh. <http://labourrights-az.org/wp-content/uploads/2014/07/Meshgulluq.pdf>

İngilis dilində

1. Bruttel O.A. Theoretical bases of the labor market CARMA Research Paper n 5, 2016 :06, pp.587-596
2. Doeringer P., Piore M. Transitional Labour Markets : An Economist's View , Gender and Institutional Change. Essays in Honour of Günther Schmid, Edward Elgar, 2018, pp 390 – 415
3. Hartlapp M., Schmid G, Labour Market Policy for, Active Ageing' in Europe: Expanding the Options for Retirement Transitions, in Journal of Social Policy, 2018, 38 (4), pp 509-531
4. Ramiz Rahmanov, Asif Gasimov, Gulzar Tahirova The labor market in azerbaijan, Working paper series №02/2016 pp.4-21
5. Salais R. et Storper M., (2013) Business fundamentals Princeton U. Press ,- 689 pp
6. Schmid G., Activating Labour Market Policy: flexicurity through Transitional Labour Markets, Innovation and Growth, Edward Elgar, 2018, 41 (7), pp 78 – 96

Rus dilində

1. Андреев Б.А., (2015) Системный курс экономической теории, С-кт Петербург -412 стр
2. Лещинская Г.А., (2013) Рынок труда, М., -316 стр
3. Павленков В.А., (2017) Теоретические основы рынка труда , Вопросы экономики, №3, 2017 г., с.147-159
4. Микульский К.В., Положение безработных и государственная политика на рынке труда., Вопросы экономики», №5, 2016 г.с-214-234

5. Чепурина М.Н., (2014) Основы бизнеса ., Киров, -514 стр

Türk dilində

1. Akyüz, Yılmaz (2016), Emek-Değer Teorisi ve Nitelikli İşgücü Sorunu, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları no: 451.s.245-256
2. Elliott, F. Robert (2013) İşgücü piyasasının teorik temelleri, Ankara Üniversitesi Yayınları, No: 210, (Çeviri) , 230 say

İnternet resursları

1. <http://ahik.org/article/views/bakida-industrial-global-ittifaqinin-uzv-teskilatlarinin-subregional-gorusu>
http://www.democracymonitor.org.az/wp-content/upload/2019/05/Policy-Brief_Qad%C5%B1nlar%C3%B1n-M%C8%99%C4%9F%C5%9Fulluq-Potensial%C5%B1nin-G%C3%BCcl%C9%99ndirilm%C9%99si.pdf
4. <http://www.grandar.ru/ss.ekonomicheskaya-teoriya/rynok-truda.html>
5. http://www.president.az/files_futures-az.pdf
6. https://az.trend.az/_business/308317687.html
7. <https://az.trend.az/business/308792287.html>
8. https://azertag.az_stores/files/untitled%0folder/STRATEJI%21YOL%20XERITESI .pdf
9. https://economy.gov.az//upload/fm_/file/diger/2019%30sosial-iqtisadi.pdf
10. https://link.springers.com/referenceworkentries/10.1107%3F987-4-742-23430-9_6
11. https://reports.az/sosial-mudafie_emek-bazari-islaxat-cagiris-ve-perspektivler-movzusunda_konfrans_kecirilib/
12. <https://static.presidents.az/medias/W1siZiIsIjIwnngvMTAvMzAvNzBqcG95dmVhMV9TVFJBBGVEVHX1lBLnBkZiJdXQ?sha=73a80919aee9f9a6>

13. https://studies.com/academy/lessons_labor-markets-definition-theory-quiz.html
14. <https://vet.edu.gov.az/az/new/13779>
15. https://www.economies.gov.az/articles/esas_iqtisadi_gostericiler_2019/29109)
16. https://www.myaccountingcourses.com/accounting-dictionaries_business_environment_https://www.president.az/article/154232
17. https://www.sciencedirect.com/topic/economic_econometrics_and-finance/labour_market-theory
18. https://www.stats.gov.az/source/systems-nat-account/az/008_1.xls
19. <https://www.toppr.com/guide/business-environments/>
20. <http://www.e-qanun.az/frameworks/424320>
21. https://www.stat.gov.az/source/budget_households/az/5.4.xls

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İqtisadi fəal əhalinin sayı.....	34
Cədvəl 2: Mülkiyyət növləri üzrə müəssisə, idarə, təşkilatlarda işləyən və fərdi qaydada iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əhalinin bölgüsü (min nəfər).....	37
Cədvəl 3: Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyətli yaşında qadınların iqtisadi fəallıq səviyyəsi.....	40
Cədvəl 4: Azərbaycan Respublikasında gənc işçi qüvvəsinin məşğulluq işsizlik göstəriciləri.....	42
Cədvəl 5: İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (mln. manatla)	43
Cədvəl 6: Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsi.....	44
Cədvəl 7: Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini istiqamətində insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması mexanizmi.....	58
Cədvəl 8: 2020-ci il mart ayının 1-i vəziyyətinə iqtisadi fəaliyyət və mülkiyyət növləri üzrə maddə ilə işləyən işçilərin sayı, min nəfər.....	61
Cədvəl 9: 2020-ci ilin yanvar-fevral aylarında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bir işçiyə düşən orta aylıq işlənmiş iş saatlarının miqdarı.....	62

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Əhalinin əmanətləri, dövrün sonuna, mln. AZN.....	47
Diaqram 2: İqtisadiyyata kredit qoyuluşları, dövrün sonuna mln. AZN.....	48
Diaqram 3: 2019-cı ildə yeni açılan daimi iş yerlərinin iqtisadi rayonlar üzrə olan xüsusi çəkisi.....	48
Diaqram 4: 2019-cu il ərzində yeni açılmış iş yerlərinin bölgüsü.....	49

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Dəyişənlərin artım nisbəti.....	53
Şəkil 2: Vahid kök testi.....	53
Şəkil 3: Vahid kök testi analiz.....	54
Şəkil 4: Normal paylanma1.....	54
Şəkil 5: Normal paylanma 2	55
Şəkil 6: Qalıqların normal paylanması	55
Şəkil 7: Modelin tənliyi.....	56